

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 60, 2025

Received 07 Jan 2024 | Revised 07 Mar 2025 | Accepted 14 Sep 2025 | Published 16 Dec 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

An Analysis of the Elements and Physical Structure of the Historical Bazaar of Birjand City

Somayeh Hosseinabadi ^(a), Ali Zarei ^{*(b)}, Ali Asghar Mahmoodi Nasab ^(c)

a) MA in Archaeology, University of Birjand, Department of Archaeology, Birjand, Iran

(s.hosseinabadi63@gmail.com)

b) Associate Professor of Archaeology, University of Birjand, Department of Archaeology, Birjand, Iran

(azareie@birjand.ac.ir)

c) PhD in Archaeology, Visiting Professor, University of Birjand, Department of Archaeology, Birjand, Iran

(aliasqarmahmoodi@yahoo.com)

Keywords

Historic Bazaar of Birjand, Physical Structure, Iranian Architecture, Historic Fabric, Qajar, Safavid

Citation

Hosseinabadi, S., Zarei, A., & Mahmoodi Nasab, A. A. (2025). An Analysis of the Elements and Physical Structure of the Historical Bazaar of Birjand City. *Journal of Greater Khorasan*, 16(3), 215-244.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Background and Objective: The historic bazaar of Birjand is a prominent example of sustainable urban spaces and the vibrant heart of the city's socio-economic life. However, contemporary urban developments have endangered its integrity and physical well-being. This research was conducted with the aim of determining the historical evolution, analyzing the physical-functional structure, and identifying the factors influencing the formation and transformation of this valuable complex.

Methodology: This research is fundamental in purpose and descriptive-analytical in nature, with a historical approach. The required data were collected using library and documentary methods through the study of written resources (documents, books, articles, theses) as well as the analysis of historical and contemporary aerial photographs. Data analysis was based on qualitative methods and interpretation within the historical-geographical context of the region.

Findings: The findings indicate that the formation of the bazaar began during the Safavid period under the influence of geographical, political, social, and economic factors, and it reached its peak of perfection and integration in the Qajar era. Its structure is linear, composed of alleys (rasteh), caravanserais (sara), domed trading halls (timcheh), shops (hojreh), and a specialized marketplace (qeysariyeh), constructed with local materials and adapted to the climate. At its zenith, this bazaar hosted a wide range of commercial activities, handicrafts, and urban services. However, modern urban plans during the second Pahlavi period caused a rupture in the bazaar's organic connection and led to the separation of parts from its central core.

Conclusion: The historic bazaar of Birjand is a vulnerable heritage whose current existence is accompanied by physical deterioration and reduced functionality. Its sustainable conservation and revitalization require the formulation of a comprehensive plan based on a deep historical and physical understanding, organizing existing spaces, reviving compatible uses, and strengthening its connection with the contemporary life of the city. This action will not only lead to the preservation of a historical monument but also ensure the identity-related, economic, and social vitality of Birjand's central fabric.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.429313.1181>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_205229.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

The historic bazaar of Birjand, with its collection of old houses, shops, and commercial spaces within the ancient urban fabric, stands as a tangible manifestation of the continuous urban life over time. This bazaar is considered a successful example of a sustainable urban space that, despite the extensive transformations of the modern era, continues to function as a hub for the economic, social, and cultural interactions of citizens. By relying on the remaining evidence from the bazaar's prosperous periods, examining aerial photographs, and analyzing the content of relevant historical texts, this research seeks to answer fundamental questions regarding the historical evolution of the Birjand Bazaar. The main objectives of this study are: determining the historical period of the bazaar's formation and evolution, analyzing its physical and architectural structure, identifying its features and spatial typology, mapping the network of commercial relations, and recognizing the main components and active guilds within this historic complex.

Research Method

In terms of purpose, this research is fundamental, and from an approach perspective, it is historical. The data collection method was documentary and library-based, conducted through qualitative content analysis of credible sources. The required data were gathered by studying and reviewing written resources, including: historical documents, books related to local history and architecture, scientific articles, university theses, and reputable databases. Furthermore, historical and current aerial photographs were used as supplementary visual evidence for analyzing the physical structure and spatial changes of the bazaar. The data analysis method was descriptive-analytical, and the findings were interpreted within the historical-social context of the region.

Discussion and Findings

The findings of this research indicate that the formation of the Birjand Bazaar was influenced by a set of geographical (communicative and strategic location on trade routes), political (governance of local dynasties and macro-governmental policies), social (demographic fabric and societal needs), and economic (prosperity of regional exchanges) factors. The development process of this bazaar distinctly began during the Safavid era and expanded and evolved during the Qajar and early Pahlavi I periods. During this timeframe, the Birjand Bazaar functioned as an integrated and organic urban institution, serving as the vibrant economic and social heart of the city. The physical structure of the historic Birjand Bazaar follows a linear (arterial) pattern and consists of a collection of alleys (Rasteh), caravanserais (Sara), domed trading halls (Timcheh), shops (Hojreh), a specialized marketplace (Qeysariyeh), and other service and public spaces. The main alley of the bazaar acts as the backbone of this complex, connecting other spaces together. Architecturally, this bazaar possesses features such as the use of local materials (adobe, brick, plaster), vaulted and domed coverings, semi-open spaces (like crossroads Chaharsuq), and a design compatible with the region's hot and dry climate.

An examination of professions and guilds shows that this bazaar, at its peak, hosted a wide range of economic activities including trade in local and imported goods (such as textiles, spices, dried fruits), handicrafts (carpet weaving, kilim weaving), financial services (Sarrafī – money exchange), and public places (teahouses, bathhouses). This functional diversity transformed the bazaar into a multifunctional and sustainable urban space. However, the developments of the second Pahlavi era and the implementation of modern urban plans (such as the construction of straight and wide streets) dealt an irreparable blow to the integrated

fabric of the bazaar. These interventions led to the separation and detachment of important parts of its central core and weakened its organic connection with the surrounding context. Consequently, although the Birjand Bazaar continues its existence, this existence is accompanied by a wounded body and a fragmented structure. Detached sections, the destruction of some historical spaces, incompatible land-use changes, and a relative decline in economic prosperity are among the challenges facing this valuable heritage.

Conclusion

The historic Birjand Bazaar, as a cultural-historical and social asset, is the identity document of the city. The results of this research demonstrate that this bazaar formed gradually under the influence of multiple factors starting from the Safavid era and reached its peak of physical-functional integration and evolution by the Qajar era. Its linear structure, diversity of architectural spaces, and richness of economic activities were among its prominent characteristics during its flourishing period. Unfortunately, the rapid urban transformations in recent decades have compromised the integrity of this complex, confronting it with the serious risks of decay, marginalization, and the loss of its socio-economic essence. The preservation and revitalization of this precious heritage are only possible through a proper understanding of its historical evolution, recognition of its physical structure, and its inherent values. It is essential to formulate a comprehensive plan based on genuine historical and architectural studies. Such a plan should prevent further destruction while organizing the existing spaces, reviving compatible uses, and strengthening the bazaar's connection with contemporary urban life. This will not only lead to the preservation of a historical monument but also to the economic and social vitality of Birjand's central urban fabric.

Acknowledgments

The author sincerely thanks the respected professors and all those who contributed to the advancement of this study through their guidance, critiques, and academic support.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۰، پاییز ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۳۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

بررسی عناصر و ساختار کالبدی بازار تاریخی شهر بیرجند سمیه حسین آبادی^(الف)، علی زارعی^(ب)، علی اصغر محمودی نسب^(پ)

الف کارشناس ارشد باستان شناسی، دانشگاه بیرجند، گروه باستان شناسی، بیرجند، ایران (s.hosseiniabadi63@gmail.com)

ب) دانشیار باستان شناسی، دانشگاه بیرجند، گروه باستان شناسی، بیرجند، ایران (azareie@birjand.ac.ir)

پ) دکتری باستان شناسی، استاد مدعو دانشگاه بیرجند، گروه باستان شناسی، بیرجند، ایران (aliasqarmahmoodi@yahoo.com)

چکیده

زمینه و هدف: بازار تاریخی بیرجند، نمونه‌ای برجسته از فضاهای شهری پایدار و قلب تپنده حیات اقتصادی-اجتماعی شهر است. با این حال، تحولات شهری معاصر، یکپارچگی و سلامت کالبدی آن را با مخاطره مواجه ساخته است. این پژوهش با هدف تعیین سیر تحول تاریخی، تحلیل ساختار کالبدی-کارکردی و شناسایی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و دگرگونی این مجموعه ارزشمند انجام شده است.

روش‌شناسی: این تحقیق از نظر هدف بنیادی و از نظر ماهیت، توصیفی-تحلیلی با رویکرد تاریخی است. داده‌های لازم به روش کتابخانه‌ای و اسنادی و از طریق مطالعه منابع مکتوب (اسناد، کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها) و نیز تحلیل عکس‌های هوایی تاریخی و معاصر گردآوری شدند. تحلیل داده‌ها مبتنی بر روش کیفی و تفسیر در بافت تاریخی-جغرافیایی منطقه بود.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد شکل‌گیری بازار تحت تأثیر عوامل جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی از دوره صفویه آغاز شد و در عصر قاجار به کمال و یکپارچگی رسید. ساختار آن خطی و متشکل از راسته، سرا، تیمچه، حجره و قیصریه است که با مصالح بومی و منطبق با اقلیم ساخته شده‌اند. این بازار در اوج شکوفایی، میزبان طیف گسترده‌ای از فعالیت‌های تجاری، صنایع دستی و خدمات شهری بود. با این حال، طرح‌های مدرن شهری در دوره پهلوی دوم سبب گسست در پیوند ارگانیک بازار و جدایی بخش‌هایی از هسته مرکزی آن شد.

نتیجه‌گیری: بازار تاریخی بیرجند میراثی آسیب‌پذیر است که حیات کنونی آن با فرسودگی کالبدی و کاهش کارکرد همراه است. حفاظت و احیای پایدار آن مستلزم تدوین برنامه‌ای جامع مبتنی بر شناخت عمیق تاریخی و کالبدی، ساماندهی فضاهای موجود، احیای کاربری‌های سازگار و تقویت پیوند آن با حیات معاصر شهر است. این اقدام نه تنها حفظ یک اثر تاریخی، بلکه تضمین پویایی هویتی، اقتصادی و اجتماعی بافت مرکزی بیرجند را در پی خواهد داشت.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵

شماره صفحات: ۲۴۴-۲۱۵

واژگان کلیدی:

بازار تاریخی بیرجند، ساختار کالبدی، معماری ایرانی، بافت تاریخی، قاجار، صفوی

استناد به مقاله:

حسین‌آبادی، س؛ زارعی، ع؛ و محمودی‌نسب، ع. ا. (۱۴۰۴). بررسی عناصر و ساختار کالبدی بازار تاریخی شهر بیرجند. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۶(۳)، ۲۴۴-۲۱۵.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.429313.1181>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_205229.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

پدیده بازار در ایران، همچون موجودی زنده، تداوم خود را از آغاز پیدایش جوامع انسانی در هزاره‌های پیش از میلاد تاکنون حفظ کرده است. این عنصر نقشی اساسی در ساماندهی شهر اسلامی نیز ایفا می‌کرد. ایجاد مسجد جامع، تغییر مهمی در ساختار بازار و سازمان فضایی آن به وجود آورد؛ به گونه‌ای که شهر صاحب یک ستون فقرات یا محور اصلی شد و از طریق بازارچه‌ها و کوچه‌های فرعی به خانه‌ها متصل می‌گردید. دیگر فضاهای شهری در مجاورت و پیرامون این محور اصلی شکل می‌گرفتند. بدین ترتیب، در شهر سنتی گذشته، کلیه فضاهای مذهبی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهر، یکپارچه و به هم پیوسته بودند ([Shafagi, 1996: 66](#)). در تعریف بازار می‌توان گفت فضایی است که در آن کالاهایی برای فروش یا تولید عرضه می‌شود و محلی برای تجمع و غالباً مسیری ارتباطی نیز به شمار می‌رود ([Sultanzadeh, 2004: 82](#)). واژه بازار در زبان پهلوی به صورت «واکار» و در پارسی باستان به صورت «آباکاری» (آبا = محل اجتماع، کاری = خریدن) به معنای محل اجتماع و خرید و فروش بوده است. همچنین، واژه فرانسوی «Bazar» از زبان پرتغالی گرفته شده و آنان نیز آن را از ایرانیان اقتباس کرده‌اند ([Dehkhoda, 1961: 215](#)). بازار ایران همواره زبانزد جهانیان بوده و این واژه در تمامی زبان‌ها رواج یافته است ([Pirnia, 2006: 119](#)).

بازار بیرجند از بازارهای قدیمی و با قدمتی طولانی است. با توجه به فقدان پیشینه دقیق از بازار قدیم بیرجند، نمی‌توان تاریخ دقیق شکل‌گیری آن را مشخص کرد. با این حال، به اقتضای زندگی مدنی، می‌توان بنیان آن را همزمان با شکل‌گیری شهر، از دوره صفویه یا حتی پیش از آن در دوره تیموری دانست. این همزمانی به دلیل ایجاد امنیت و قرارگیری شهر در مسیر چندین شهر مهم بوده است. بیرجند به عنوان پایگاه تجاری بازرگانان شهرهایی چون کرمان، یزد، سیستان، هرات و چند شهر دیگر، از رونق اقتصادی قابل توجهی برخوردار بود و با گذشت زمان و گرمی دادوستد، کماکان فعال باقی ماند و گسترش یافت ([Vafai Fard, 2006: 119](#)).

تغییر مرکزیت جنوب خراسان از قاین به بیرجند از دوره صفویه به بعد، و نیز حضور روس‌ها و انگلیسی‌ها در این شهر در دوران قاجار، بر اهمیت شهر بیرجند افزود. این عوامل، از مهم‌ترین دلایل گسترش بازار و شکل‌گیری روابط اقتصادی با کشورهای همسایه بودند. افزون بر این، حضور خانواده‌های سلطنتی، طبقه اشراف و کارگزاران حکومت در شهر، بر شکل‌گیری مراکز حکومتی و همچنین ساختار بازار تأثیر گذاشت. بازارها و بازارچه‌های بیرجند در دامنه شمالی تپه‌های شهر و در دو سوی رودخانه قرار داشتند و رودخانه آن‌ها را به دو بخش تقسیم می‌کرد. بازارهای اصلی، قدیمی و معتبر در جنوب رودخانه، عمدتاً از شرق به غرب و به ندرت از شمال به جنوب امتداد داشتند. برخی از این بازارها و بازارچه‌ها ویژه بازرگانان یا پیشه‌وران خاص بود و در برخی از آن‌ها دکان‌های متنوعی دیده می‌شد. بازارچه‌های شمالی (کنار رودخانه) عمدتاً به صاحبان پیشه‌های خاص اختصاص داشت و در هر چند یا چندین دکان، پیشه‌ورانی مشخص به کسب‌وکار مشغول بودند. جنوب این بازار فاقد دیوار بود و در آن زمان در بیرجند در مجموع بیست‌وپنج بازار یا بازارچه بزرگ فعال بود ([Rezaei, 2003: 19](#)). گذرهای این بازار، همچون کوچه‌های قدیمی، عموماً تنگ بودند و برخی از بناها نیز معماری قدیمی خود را حفظ کرده‌اند. در این بازار، کاروانسراهای متعددی دیده می‌شود که متعلق به بازرگانان معروف پیشین بوده و به نام آنان شناخته می‌شوند. این کاروانسراها اغلب به عنوان دفتر کار تجار، انبار کالا و مراکز خرید و فروش مورد استفاده قرار می‌گرفتند. امروزه بازار بیرجند در محدوده بافت تاریخی شهر با سراها، دکان‌ها و حجره‌های فرسوده بسیار، به حیات خود ادامه می‌دهد.

اکنون، با توجه به شواهد باقی‌مانده از بازار تاریخی بیرجند به عنوان یک فضای موفق شهری که تا امروز نیز به عنوان قانونی برای تعاملات و پاسخ به نیازهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهروندان عمل می‌کند، و همچنین با استناد به عکس‌های هوایی و مباحث مطرح‌شده در تعدادی از کتب تاریخی، سعی شده است قدمت تاریخی بازار تعیین و چگونگی شکل‌گیری، ساختار معماری، ویژگی‌ها، گونه‌شناسی، روابط تجاری، بازارچه‌ها و اجزای اصلی و مشاغل فعال در بازار شهر بیرجند بررسی و ارائه گردد. در

نهایت، این مقاله درصدد پاسخ به سؤالات است که روند رشد بازار بیرجند در چه دوره‌ای اتفاق افتاده است؟ و چه عناصر معماری در بافت تاریخی بیرجند وجود داشته است؟ این مفروضات اصلی خود را بر این اصل بنا نهاده است که اگرچه منابع تاریخی از قرون میانی اسلامی به شهر بیرجند اشاره دارند، بیرجند در این دوران روستایی نسبتاً بزرگ در مقایسه با آبادی‌های اطراف بود و هنوز بازار شهری در آن شکل نگرفته بود. می‌توان گفت رشد و رونق اصلی بازار تاریخی بیرجند از دوره زندیه و قاجار به بعد بوده است. و از سوی دیگر بازار تاریخی بیرجند از عناصر معماری مختلفی از جمله مسجد، حمام، آب‌انبار، چهارسوق، قیصریه، کاروانسرا، حجره، بانک و... برخوردار بوده و در حال حاضر برخی از این عناصر در طی قرن گذشته از بین رفته‌اند.

پیشینه پژوهشی

مطالعه منابع موجود نشان می‌دهد پژوهش‌های مستقلی با محوریت بازار تاریخی بیرجند انجام نشده است و اطلاعات پراکنده در این زمینه عمدتاً در لابه‌لای کتاب‌های عمومی یا سفرنامه‌ها یافت می‌شود. در ادامه به مهم‌ترین منابعی که به موضوع بازار بیرجند پرداخته‌اند، اشاره می‌شود: مک‌گرگور در کتاب «شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غرب افغانستان» از بازار سرپوشیده و فروشگاه‌های بیرجند یاد کرده و موقعیت ارتباطی شهر را یکی از دلایل رونق بازار آن دانسته است (McGregor, 1988: 159). اعتصام‌الملک خانلرخان نیز در سفرنامه خود به توصیف مجموعه بازار بیرجند پرداخته و اشاره می‌کند که با توسعه شهر از جنوب به شمال، بازار نیز گسترش یافته است. او در ادامه می‌نویسد: «بازار و دکانین قدیم و جدید همه به وضع دهات است و بازار سرپوشیده ندارد (Mirza Khanlur, 1973: 190-197). در «یادداشت‌های میرزا ذبیح‌الله ناصح» که با عنوان «دولت‌یاد» گردآوری و تصحیح شده، توصیفات از تجارت و بازار بیرجند ارائه شده است (Naseh, 2017: 73-90). کتاب «بیرجندنامه: بیرجند در آغاز سده چهاردهم خورشیدی» نیز به تفصیل به بازار و بازارچه‌های بیرجند پرداخته و از بیست‌وپنج بازار یا بازارچه بزرگ و کوچک نام برده و اصناف حاضر در هر یک را برشمرده

است؛ این کتاب نسبت به سایر منابع، توضیحات کامل‌تری ارائه می‌دهد (Rezaei, 2003: 103-115).

در منابع دیگر، مانند «جستاری در تاریخ فرهنگ و آموزش نوین بیرجند» (Rashed Mohasel, 2004: 27-31) و «در جستجوی هویت شهری بیرجند» (Vafai Fard, 2006: 73-90) نیز اشاراتی گذرا به بازار و اصناف بیرجند یا اوضاع اقتصادی آن شده است. کتاب‌هایی مانند «جغرافیای شهرستان بیرجند» (Ahmadian, 1996) و «بیرجند نگین کویر» (Behnia, 2003) نیز به صورت مختصر به بازار بیرجند پرداخته‌اند. در نهایت، این نکته قابل تأکید است که متأسفانه تاکنون هیچ مقاله یا پژوهش مستقلی که به طور تخصصی به بررسی جامع بازار تاریخی بیرجند بپردازد، منتشر نشده است. این خلأ پژوهشی، انگیزه اصلی انجام مطالعه حاضر را تشکیل می‌دهد.

روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحقیق بنیادی با رویکرد تاریخی استفاده شد. داده‌های مورد نیاز به دو کتابخانه ای و میدانی گردآوری شدند. روش میدانی به شیوه‌هایی چون عکسبرداری مستند از عناصر معماری بازار و همچنین انجام مصاحبه‌های شفاهی با بازاریان قدیمی و آگاهان محلی انجام شد و در روش کتابخانه‌ای کلیه منابع مکتوب مرتبط شامل اسناد تاریخی، مقالات، کتب، پایان‌نامه‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت.

تاریخچه بازار بیرجند

بازار تاریخی بیرجند در نیمه شمالی شهر و در محدوده بافت قدیمی، در امتداد خیابان جمهوری اسلامی (رود قدیم) از میدان امام خمینی تا میدان امام حسین گسترش یافته است. اهمیت این مجموعه سبب شده است تا محله‌هایی در پیرامون آن رشد کنند و به همین دلیل در دوره معاصر، بازار در قلب بافت تاریخی شهر قرار گرفته است. تاریخ دقیق شکل‌گیری شهر بیرجند، به دلیل عدم انجام کاوش‌های باستان‌شناسی در محدوده بافت و نیز محدود بودن مطالعات به آثار تاریخی پیرامون شهر، به روشنی مشخص نیست. با این حال، شواهد نشان می‌دهد که شکل‌گیری شهر بیرجند قدمتی دیرینه دارد. بیرجند در گذشته یکی از شهرهای قهستان بوده است. قهستان نام سرزمینی میان

نیشابور، هرات، اصفهان و یزد بود که مرکز آن قاین و طبس بوده است (Abulfada, 1971: 512). قدیمی‌ترین منبعی که به بیرجند اشاره دارد، یاقوت حموی (قرن ۶ و ۷ ه.ق) است که می‌نویسد: «برجند دیهی از قهستان است» (Hamavi, 1995: 524). حمدالله مستوفی (قرن ۸ ه.ق) قهستان را مشتمل بر شانزده ولایت دانسته و تون، قاین و جنابد را بلاد اصلی، و ترشیز، دشت بیاض، بیرجند، خوسف، زیرکوه، طبس مسینا، طبس گیلکی، مومن‌آباد و سرپیشه را ولایت‌های وابسته به این سرزمین برمی‌شمرد (Mostofi, 1958: 175). وی درباره بیرجند می‌نویسد: «بیرجند قصبه‌ای است و در آن قصبه زعفران بسیار باشد و اندکی غله حاصل شود و چند موضع و توابع دارد و در دیه‌های آن انگور و میوه‌ها باشد. نزاری شاعر از آن موضع است» (Mostofi, 1958: 175). حافظ آبرو (قرن ۸ و ۹ ه.ق) نیز می‌نویسد: «مردم آن ناحیه اکثر بازرگان باشند و آب کاریز دارند... ناحیتی مختصر است، سه قریه (وسی) و پنج مرزعه دارد. نزاری شاعر از این قصبه است و در این قریه زعفران بسیار کارند» (Khafi, 1992: 29).

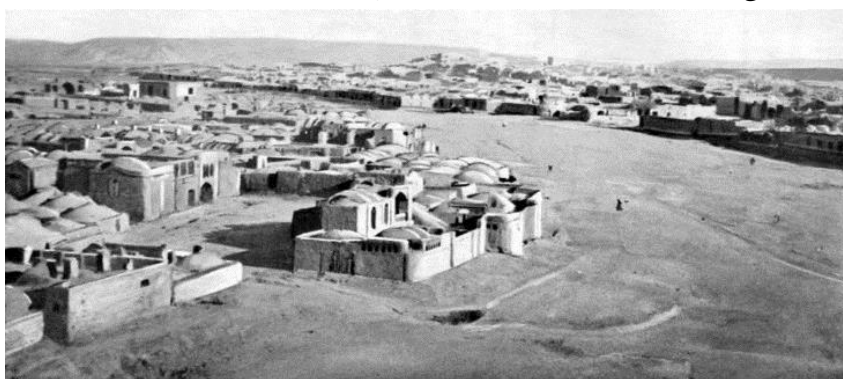
در دوره تیموریان، نزدیکی بیرجند به هرات موجب پیشرفت آن شد. وجود راه‌های تجاری که از بیرجند می‌گذشت و به هرات منتهی می‌شد، سهم بسزایی در این پیشرفت داشت. در دوره صفویه، بیرجند به یکی از منزلگاه‌های راه بازرگانی اصفهان به قندهار و هند تبدیل شد (Furqani, 2003: 69). هاینریش فن پوزر (۱۶۲۱ م.) که از طریق بیرجند از طبس گلشن به افغانستان سفر کرد، از این شهر با نام «برجیان» یاد کرده و به آسبادهای بادی آن اشاره می‌کند که امروزه وجود ندارند (Gabriel, 1970: 91). در همین دوره، بناهایی در حومه شهر ساخته شد، از جمله باغ و عمارت اکبری که در اواخر دوره صفویه توسط خاندان علم (خزیمه) بنیان نهاده شد. بنای اولیه باغ اکبری و روستای مجاور آن، همراه با یک مسجد و حمام عمومی، متعلق به امیر علم‌خان سوم (حشمت‌الملک) بوده است (Yazdani, 2000: 45). موقعیت سوق‌الجیشی و جغرافیای سیاسی بیرجند موجب شد در اواخر عهد صفوی و مقارن با حکومت نادرشاه (Zangoui, 2010: 33)، با توجه به نقش مؤثر خاندان خُزیمه (علم) در سرکوب و اخراج

مهاجمان افغان، شهر مورد توجه ویژه حکومت مرکزی قرار گیرد و به تدریج به حاکم‌نشینی تبدیل شود. انتقال کانون سیاسی، امنیتی و حکومتی از قاین به بیرجند را شاید بتوان مهم‌ترین عامل تحول این شهر دانست (Vafai fard, 2006: 177). خاندان خُزیمه از اواخر حکومت شاه سلطان حسین در جنوب خراسان قدرت یافتند. اولین فرد شناخته شده این خاندان، اسماعیل‌خان خُزیمه، حاکم فراء و قاینات و از سرداران نادرشاه بود که در سال ۱۱۴۴ ق. حکومت قاینات به او واگذار گردید (Zangoui, 2010: 33).

از دوره صفویه تا اواخر قاجار، عوامل سیاسی بیرجند را تحت تأثیر قرار داد. با انتقال مرکز قدرت از قاین به بیرجند، این شهر کارکرد سیاسی (حاکم‌نشینی) و اقتصادی (موقعیت ارتباطی، مرکز انباشت تولیدات و سرمایه‌های منطقه، مرکز توزیع کالاهای داخلی و خارجی در شرق ایران) یافت. بازتاب این کارکردها در قالب پدیده‌های فضایی و کالبدی جدید، نقش مهمی در رشد و توسعه شهر داشت (Barzgaran, 1998: 33) در دوره قاجار، رشد و رونق اقتصادی بیرجند و نقش آن به عنوان بارانداز، به ساخت و گسترش بازار انجامید. بازار بیرجند از جمله بازارهای سنتی است که نقش عمده‌ای در توسعه اقتصادی شهر داشته و دارد. بر اساس منابع مکتوب و تاریخی، رشد و شکل‌گیری آن از قرون میانی اسلامی به بعد قابل ردیابی است (تصویر ۱). حافظ آبرو در قرن نهم ه.ق. اشاره کرده که اکثر مردم این منطقه بازرگان هستند، که نشان از رونق تجارت در این منطقه حداقل از دوره تیموری دارد. سی. ام. مک‌گرگور که در اواسط قرن سیزدهم هجری (۱۲۴۸ ش. / ۱۸۷۰ م.) برای جمع‌آوری اطلاعات جغرافیای نظامی به این نواحی سفر کرد، در کتاب خود با عنوان «شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غرب افغانستان» از بازار سرپوشیده و فروشگاه‌های بیرجند به نیکی یاد کرده است (McGregor, 1988: 159).

در آن دوره، چندین تاجر هندی در بیرجند اقامت داشتند که هماهنگی واردات و صادرات کالاهای ایران و هند را بر عهده داشتند. کالاهای وارداتی شامل شکر، ادویه، پارچه و سایر اجناس، و کالاهای صادراتی شامل زعفران، زیره، پشم، کرک، پسته و خشکبار بود. گفتنی است آزادی و امنیت حاکم بر منطقه به اندازه‌ای بود که تاجر هندی معبدی برای عبادت

شتری و گاری‌های اسبی تجاری بود. همچنین دارای یک بازار مرکزی (قیصریه) با اصناف مشخص بود (Naseh, 2017: 81). با توجه به اینکه تنها راه ارتباطی زمینی ایران با هندوستان در آن زمان از طریق زاهدان و میرجاوه و با گذر از مسیر بیرجند صورت می‌گرفت و این شهر در میانه راه زاهدان و مشهد قرار داشت، کلیه کالاهای مبادله‌ای بین ایران و هند و دیگر سرزمین‌ها می‌بایست از بیرجند عبور می‌کرد. این موقعیت، رونق فراوانی به تجارت و بازرگانی بیرجند بخشیده بود (Naseh, 2017: 109).

تصویر ۱: دورنمایی از بازار قدیم بیرجند محدوده رود (آرشیو پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بیرجند)

گزارش‌های کلی مندرج در سفرنامه‌ها و تواریخ عمومی مراجعه کرد. شواهد نشان می‌دهد پیش از آنکه بیرجند در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی نقش قابل توجهی در مبادلات تجاری منطقه ایفا کند، در نیمه اول این قرن از رونق تجاری چشمگیری برخوردار نبوده است. در نیمه دوم قرن نوزدهم، دو قدرت روس و انگلیس، در راستای منافع سیاسی و اقتصادی خود، طرح‌های مختلفی را در منطقه به اجرا گذاشتند که تأثیر مستقیم آن، رشد چشمگیر تجارت و فعالیت بازار بود. از جمله این اقدامات می‌توان به تأسیس بانک شاهی، راه‌اندازی کنسولگری و احداث راه‌های تجاری جدید اشاره کرد (Aramjoo, 2011: 18-19 & papli Yazdi, 1998: 8). افزون بر این، انتقال مرکزیت جنوب خراسان از قاین به بیرجند در دوره قاجار، نقطه عطفی در تاریخ این شهر بود. این جابه‌جایی، سبب شد بیرجند از حیث جمعیتی، سیاسی، تجاری و فرهنگی اهمیت فزاینده‌ای بیابد.

احداث کردند. این رونق بازرگانی به رشد و شکوفایی صنعت نیز انجامید و صنعتگران بیرجندی بسیاری از لوازم زندگی و ابزارآلات کشاورزی شرق ایران، از لباس و کلاه و کفش تا آهن‌آلات (به ویژه وسایل شخم) را می‌ساختند. هنوز هم نام بازارهای تخصصی گذشته مانند بازار کلاه‌مال‌ها، کف‌اش‌ها، نم‌مال‌ها، خیاط‌ها و آهن‌گرها در میان مردم بر سر زبان است (Behnia, 2003: 136). به روایت میرزا ذبیح‌الله ناصح، در اواخر قرن نوزدهم میلادی، بیرجند همچون دیگر شهرهای مهم، کاروانسراهایی داشت که بارانداز کاروان‌های

تحلیل روند شکل‌گیری و توسعه بازار بیرجند

شهر بیرجند، مانند بسیاری از شهرهای تاریخی ایران، تحولات سیاسی گسترده‌ای را تجربه کرده است. زوال دولت صفوی و گسترش نفوذ کشورهای اروپای غربی در هند و آسیای شرقی از مسیرهای دریایی و زمینی، از جمله این تحولات بود. از آنجا که بیرجند بر سر راه زمینی این ارتباطات قرار داشت، به محل عبور سیاحان، جهانگردان و مأموران خارجی تبدیل شد که در سفرنامه‌ها و گزارش‌های خود اطلاعات ارزشمندی از شهر و منطقه به جای گذاشته‌اند. تأثیر این موقعیت در دوره قاجار و به‌ویژه در سال‌های جنگ جهانی اول آشکار شد، زمانی که بیرجند به مرکز ستاد فرماندهی سپاهیان انگلیسی و هندی مستقر در شرق ایران تبدیل گشت (تصویر ۱۷). این رویداد تأثیر عمیقی بر تحولات سیاسی و اقتصادی شهر برجای نهاد. اطلاعات موجود درباره بازار و تجارت بیرجند در دوره قاجار عمدتاً به دهه‌های پایانی این حکومت مربوط می‌شود. بنابراین، برای بررسی وضعیت بازار در نیمه اول قرن نوزدهم میلادی، ناگزیر باید به

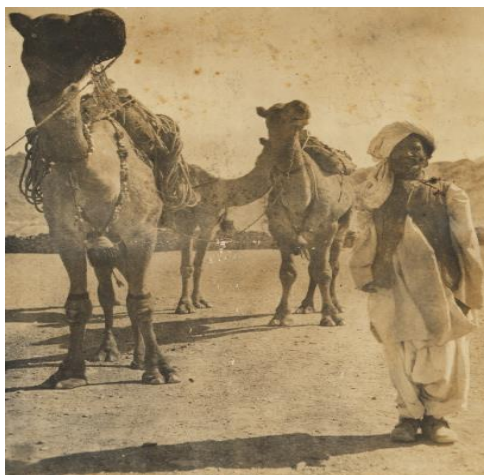
تصویر ۱۷: تصویری از نیروهای انگلیسی مقیم بیرجند در اواخر قاجار (آرشیو پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بیرجند)

شهرهای مهم، به ویژه مشهد، سبزوار، اصفهان و یزد کردند. همچنین، چندین تاجر هندی در بیرجند اقامت داشتند که هماهنگی مبادلات کالاهای وارداتی و صادراتی بین ایران و هند را بر عهده گرفتند (Behnia, 2003: 136).

گنجی در کتاب ۳۲ مقاله جغرافیایی چنین می‌نویسد: «بیرجند از طرفی مرکز توزیع محصولات و مصنوعات هند و خاور و اروپا از قبیل چای و شکر و ادویه و کبریت و غیره و از طرف دیگر محل صدور محصولات قاینات و خراسان از قبیل پشم و زیره و زعفران و پوست و خشکبار و غیره قرار گرفت و از راه بیرجند بود که واردات نوع اول به کلیه بازارهای شمال ایران حتی قفقاز و ترکستان روس می‌رسید و در نتیجه این تحول اقتصادی فعالیت بازرگانی بی‌نظیری در آن به وجود آمد به طوری که یکی از شعب مهم بانک شاهای ایران در آن جا تاسیس شد و تجار معتبری در آن جمع آمدند و خود شهر مرکز توزیع محصولات برای تمام قاینات گردید چنان که در اوایل باراندازهای بیرجند همیشه هزاران عدل کالا که تمام در اوایل به وسیله شتر (تصویر ۱۸) و بعد به وسیله گاری حمل می‌شد مشاهده می‌گردید» (Ganji, 1975: 13-14).

در دوره قاجار، رشد اقتصادی و موقعیت باراندازی بیرجند، زمینه‌ساز احداث و گسترش بازار شد. بازار بیرجند در ابتدا متشکل از یک راسته اصلی با چند راسته فرعی بود (Rezaei, 2003: 88). متعاقباً، با گسترش شهر به سمت غرب رودخانه (محل کنونی خیابان جمهوری اسلامی که تا دهه ۱۳۴۰ خورشیدی بستر رود بوده است)، بخش‌های جدیدی به بازار افزوده شد (Rezaei, 2003: 88).

به گفته اسمیت، بیرجند در این دوره حدود سه هزار خانه داشت و فاقد عمارت‌های مجلل بود. در شهر شش کاروانسرا و ۲۰۰ دکان وجود داشت و از سال ۱۲۸۷ قمری به بعد، به دستور امیر قاینات، ساخت یک بازار بزرگ برای شهر آغاز شد (Taheri, 1970: 85). به تدریج، شمار کاروانسراها و سراهای تجاری بیرجند در دوره قاجار به ۲۰ عدد رسید که سیزده مورد در بازار و جنوب رودخانه و هفت مورد در شمال آن قرار داشتند و همگی در راستای شرقی-غربی امتداد یافته بودند (Taheri, 1970: 109). از این پس، بیرجند فعال‌ترین کانون تجاری شرق ایران شد. بازرگانان ساکن در این شهر، اقدام به تأسیس نمایندگی در سایر

تصویر ۱۸: کاروان دوره قاجار، عکاس میرزا ذبیح اله ناصح (آرشیو پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بیرجند، ۱۳۸۵)

از تجارت معتبر در آن استقرار یافتند (papli Yazdi, 1998: 442). هرچند در این دوره، تجارت بیرجند عمدتاً با دیگر ولایات ایران و در قالب واردات و صادرات کالاهای محلی صورت می‌گرفت، گزارش‌هایی نیز از ورود تدریجی این ولایت به شبکه تجارت با هند بریتانیا در دست است. تجارت کرک، که بخش عمده آن به هند صادر می‌شد^۲ (Southey, 1848: 328)، عمدتاً به‌وسیله بازرگانان هندی انجام می‌گرفت که پیش‌تر در این منطقه ساکن شده و از عناصر مؤثر تجاری آن به‌شمار می‌آمدند. ولف در سال ۱۲۴۷ ق از فعالیت چند تاجر هندی در بیرجند خبر می‌دهد^۳ (Wolff, 1837: 81).

حاکمان ولایت قهستان که مالک گله‌های شتر بودند، از اوایل قرن نوزدهم میلادی با اجازه دادن شترهای خود به تجارت فعال در این مسیر و مسیرهای پیرامونی، در تجارت آنان سهیم شده و ضمن تسهیل مبادلات از طریق قهستان، منافع اقتصادی خود را نیز تضمین می‌کردند (Lambton, 1997: 78). فوربس (۱۲۵۹ ق/۱۸۴۴ م) از وجود سه یا چهار کاروانسرای مناسب در شهر بیرجند یاد می‌کند که نشانه‌ای

از اواسط قرن سیزدهم شمسی تا سال ۱۳۱۶ شمسی، بیرجند نقش مرکز اداری منطقه‌ای وسیع‌تر از قهستان شامل سیستان و قهستان (شهرستان‌های زابل، نهبندان، بیرجند و قاین فعلی) را بر عهده داشت و اداره امور مرزی با افغانستان را تا محدوده کنونی شهرستان خواف حل و فصل می‌کرد (papli Yazdi, 1998: 9). هم‌زمان، با رونق تجارت و گسترش ارتباطات میان انگلیس^۴ و هند، این شهر از نظر اقتصادی شکوفایی بیشتری یافت (Ahmadian, 1996: 77).

از جمله اقلام صادراتی مهم بیرجند در نیمه نخست قرن نوزدهم میلادی می‌توان به زعفران، زرشک، ابریشم خام، کرک، قالی و دیگر محصولات پشمی اشاره کرد (Malcolm, 1827: 145). بیرجند، از سوی دیگر، مرکز توزیع محصولات و مصنوعات وارداتی از هند و خاور اروپا، از قبیل چای، شکر، ادویه و کبریت، به‌شمار می‌رفت؛ به‌گونه‌ای که واردات نوع اول از مسیر بیرجند به کلیه بازارهای شمال ایران، و حتی نواحی قفقاز، ترکستان و روسیه می‌رسید. در نتیجه این تحول اقتصادی، فعالیت بازرگانی چشمگیری در شهر پدید آمد؛ تا آنجا که یکی از نخستین شعب بانک شاهنشاهی ایران، به مدیریت اُف‌هیل انگلیسی (۱۹۱۱-۱۹۱۶ م)، در بیرجند تأسیس شد و گروهی

^۱ - در سال‌های جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴ میلادی) انگلیسی‌ها به منظور جلوگیری از نفوذ آلمانی‌ها به افغانستان و شمال غرب هندوستان آن روز، یک لشکر از افراد هندی به فرماندهی افسران انگلیسی به صورت خط زنجیری بین زاهدان و باجگیران مستقر ساختند. مرکز و ستاد این لشکر در بیرجند بود و همیشه تعداد زیادی افراد هندی و افسران انگلیسی در بیرجند اقامت داشتند (Hill, 2000: 47).

2 Malcolm

3 Southey

4 Wolff

روشن از رشد و رونق بازرگانی این شهر است^۱ ([Forbes, 1844: 162](#)).

با وقوع جنگ هرات و تبدیل شدن بیرجند به خط دوم جبهه از حیث تأمین غله و اسلحه، انگلیسی‌ها به این نتیجه رسیدند که برای حفاظت مؤثرتر از مستعمرات خود در هند، تأسیس کنسولگری در بیرجند ضروری است. بر این اساس، در سال ۱۲۷۳ ش/۱۸۹۴م هیئتی به سرپرستی کلنل چارلز پیت به بیرجند اعزام شد و زمینه تأسیس کنسولگری انگلیس را فراهم آورد. در پی آن، روس‌ها نیز در رقابت با انگلیسی‌ها اقدام به تأسیس کنسولگری در بیرجند کردند ([Yate, 1987: 72-61](#)).

در اواخر دوره قاجار، با رونق تجارت و گسترش مناسبات بازرگانی میان انگلستان و هند، بیرجند شکوفایی بیشتری یافت. اتصال خط آهن کراچی به زاهدان، موقعیت تجاری این شهر را بیش از پیش تقویت کرد و موجب تمرکز تجار و صنعتگران در آن شد. در همین راستا، شعبه‌ای از بانک شاهنشاهی ایران نیز در بیرجند تأسیس گردید ([Ahmadian, 1996: 77-79](#)). بدین‌ترتیب، شهر به‌عنوان کانون فعالیت‌های سیاسی، فرهنگی، تجاری و خدماتی، به‌طور اجتناب‌ناپذیر نیازمند کالندهای فیزیکی متناسب برای تسهیل این کارکردها بود؛ در این میان، بازار و بناهای تجاری، به‌ویژه در دوره قاجار، نقشی کلیدی در ساختار شهری بیرجند ایفا می‌کردند.

علاوه بر انگلیسی‌ها، تجار روس نیز در این منطقه حضور فعالی داشتند و بخش عمده خراسان و قایمات در حوزه نفوذ تجاری آنان قرار می‌گرفت. در این میان، تنها کالاهایی که تجار هندی توان رقابت با روس‌ها را در آن داشتند، چای و شکر بود؛ محصولاتی که هند قابلیت تأمین آن‌ها را داشت. چای در ایران مصرف بالایی داشت و به‌دلیل دشواری ورود آن از چین، که عمدتاً از مسیر روسیه انجام می‌شد، تجار هندی در این حوزه موفق‌تر عمل کردند. با این حال، در زمینه کالاهای عمومی، تجار هندی تنها تا ناحیه سیستان توان رقابت با بازرگانان روس را داشتند و حتی در نواحی جنوبی، این رقابت در شرایطی نابرابر صورت می‌گرفت. اگرچه فاصله خط آهن ماوراءخرز تا سیستان بیش از فاصله انتهای خط آهن نوشکی

تا این ناحیه بود، اما روس‌ها از شرایط جاده‌ای مناسب‌تر، تسهیلات بانکی و امکانات حمل‌ونقل بهره‌مند بودند؛ امتیازاتی که در اختیار تجار هندی قرار نداشت. ازاین‌رو، تجارت در شرق ایران برای بازرگانان هندی چندان جذاب نبود. با وجود این، موفقیت برخی تجار هندی، مانند جوال‌سینک و پسرانش، که در گسترش فعالیت‌های تجاری خود در این ناحیه توفیق یافتند، شایسته توجه و ارج‌گذاری است ([Dixon, 2014: 195](#)).

در دوره پهلوی اول، بیرجند به یکی از مراکز مهم نظامی تبدیل شد. اجرای طرح لوله‌کشی آب در سال ۱۳۰۲ ش و تغییر مسیر رود بیرجند، دو عامل اساسی در دگرگونی کالبدی شهر به‌شمار می‌آمدند؛ بازاری کهن بیرجند نیز در مجاورت همین رودخانه قرار داشت. در دوره رضاشاه پهلوی، با احداث راه‌آهن سراسری و افزایش واردات از آلمان، به‌تدریج از حجم تجارت بیرجند با هند کاسته شد ([Ahmadian, 1996: 77-79](#)).

پس از پایان جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵-۱۹۴۹م)، انگلیسی‌ها به‌منظور انتقال نیرو، تجهیزات و آذوقه به متفقین، به‌ویژه اتحاد جماهیر شوروی، اقدام به احداث جاده شوسه‌ای از زاهدان به بیرجند و از آنجا به گناباد کردند. این جاده پس از برگزاری کنفرانس تهران و تجمع سران دولت‌های انگلستان، آمریکا و شوروی (آذر ۱۳۲۲ ش) و اعلام ترک محاصره با ایران، نیمه‌تمام رها شد. ایجاد این مسیر ارتباطی موجب شد کامیون‌ها و وسایل نقلیه، بدون توقف یا با توقفی کوتاه، مسیر زاهدان تا مشهد و تهران را طی کنند. در نتیجه، کاروانسراها به گاراژ تبدیل شدند و حمل‌ونقل ماشینی جایگزین شتر گردید. مهم‌تر از همه، جایگاه بیرجند به‌عنوان یک پایگاه تجاری تضعیف شد و بسیاری از مشاغل سنتی از میان رفت. افزون بر این، خشکسالی‌های مکرر شرایط نامساعدی برای رشد اقتصادی پدید آورد و موجب مهاجرت شمار زیادی از کشاورزان بیرجند به مناطقی چون گرگان شد. دوری شهر از مرکز استان و پایتخت نیز بر شدت این روند افزود. راه‌آهن سراسری، استقلال شبه‌قاره هند و سپس تجزیه آن به هند، پاکستان و بنگلادش در سال ۱۳۲۶ ش، مسیر واردات کالا را از شرق به غرب ایران تغییر

داد (Behnia, 2003: 143). آلفونس گابریل، که در دوره رکود از بیرجند دیدن کرده است، در مقایسه وضعیت نابسامان این شهر با گذشته پروتق آن می نویسد: «زمانی که ما از بیرجند گذشتیم، شهر کثیف و پر از مردم ژنده پوش بود؛ حال آنکه در سال ۱۸۷۲م، یعنی بیش از پنجاه سال پیش از دیدار من، هنگامی که اچ. دبلیو. بلو از بیرجند عبور کرده بود، مردم شهر به طرز چشمگیری خوش لباس و مرفه بودند و گدایی در آنجا دیده نمی شد. زمان تغییر کرده و روزهای بسیار بدی جایگزین آن روزگار شده بود» (Gabriel, 1993: 105).

آنچه مسلم است، شهر بیرجند تا دوره صفوی رشد چشمگیری نداشته است؛ با این حال، منابع تاریخی از بازرگانی بودن این شهر حکایت دارند (Khafi, 1992: 29)؛ رشد و توسعه واقعی بیرجند از دوره زندیه و به ویژه قاجار آغاز شد. بیشتر سفرنامه نویسان خارجی و حتی منابع داخلی، از بیرجند دوره قاجار به نیکی یاد کرده و اطلاعاتی درباره جمعیت و وضعیت شهری آن ارائه داده اند. حاج شیخ محمدحسین منشی زاده می نویسد: «جمعیت بیرجند تقریباً شش هزار نفر و جای آباد و خوبی است» (Manshizadeh, 1993: 120). یوان اسمیت نیز اشاره می کند: «بیرجند اکنون در حدود پانزده هزار نفر جمعیت دارد و هفتاد یا هشتاد ده از توابع آن به شمار می رود» (Taheri, 1970: 85). دکتر هنری بلیو (۱۲۸۸ق) شهر را دارای حدود دو هزار خانه با جمعیتی کمتر از دوازده هزار نفر می داند و تصریح می کند که مرکز جدید قاینات شهری بدون حصار است (Taheri, 1970: 86).

فردریک جان گلداسمید، سرپرست هیئت تعیین و تنظیم مرزهای شرقی ایران در سال ۱۲۵۰ش، جمعیت بیرجند را بالغ بر پانزده هزار نفر ذکر کرده است (Farjami, 2012: 5)؛ در مقابل، استیوارت جمعیت بیرجند را در سال ۱۲۶۵ش حدود چهارده هزار نفر برآورد می کند و لورینی در دوره ای متأخرتر، جمعیت آن را هجده هزار نفر تخمین زده است (Rooh Bakhshan, 2013: 100). مک گرگور بیرجند را چنین توصیف می کند: «شمار خانه ها در حدود سه هزار باب است. بازار سرپوشیده ای در اینجا وجود ندارد، اما چند خیابان دارد که در آن ها فروشگاه های مناسبی

دیده می شود». وی فروشگاه های بندر کراچی را نامناسب و در مقابل، بازار و فروشگاه های بیرجند را مطلوب ارزیابی می کند. به گفته او، بیرجند بر سر راه کرمان، یزد، هرات، سیستان و شهرهای میان راهی قرار دارد و از این رو، بازرگانان شهرهای مختلف به آن رفت و آمد می کنند. مک گرگور همچنین بر اهمیت نظامی شهر تأکید کرده و می افزاید: «تنها کالای ارزشمندی که در بیرجند تولید می شود قالی است که در اروپا به منزله تحفه ای نفیس تلقی می شود و نقش های زیبای آن توجه ها را جلب می کند» (McGregor, 1988: 159-161).

اف هیل نیز در اثر خود به اهمیت قالیبافی این منطقه و صادراتی بودن آن اشاره کرده و تصریح می کند که این صنعت، چه به صورت مستقیم و چه غیرمستقیم، وسیله امرار معاش بخش بزرگی از ساکنان بیرجند بوده است (Hill, 2000: 33). افزون بر این، در *بستان السیاحه* نیز به شهرت نمد بیرجندی اشاره شده است (Shirvani, 1937: 143). ادوارد بیت بیرجند را «شهری نسبتاً بزرگ» توصیف می کند و جمعیت آن را حدود بیست و پنج هزار نفر می داند. به گفته او، شهر رو به آبادانی بوده و خانه های نوساز و جمعیت ساکن در آن چشمگیر بوده اند، در حالی که تنها شمار اندکی خانه ویران و متروک. برخلاف بسیاری از نقاط ایران. در شهر دیده می شده است. وی می افزاید که تمام تجارت بیرجند از طریق بندرعباس انجام می گرفته و در طول سال، حدود سه هزار و هشتصد بار شتر حامل خشکبار، پوست، زعفران و تریاک از سوی تجار بیرجندی به بندرعباس ارسال می شده است. این کاروان ها از مسیر طولانی نه (نهبندان) و بم عبور می کردند و هر بار رفت و برگشت نزدیک به دو ماه به طول می انجامید. کاروان ها در مسیر بازگشت، کالاهایی چون پارچه، چای، ادویه، آهن، نیل، شکر و مس به همراه می آوردند (Yate, 1987: 67-68). لرد جورج ناتانیل کرزن نیز می نویسد: «جمعیت قاینات، از ایرانی و عرب، در حدود هشتاد هزار نفر است. مرکز حکومت در گذشته قاین بود، اما بعدها به بیرجند. شهری وسیع تر و بدون حصار و دیوار. انتقال یافت که چهارده هزار نفر جمعیت دارد» (Nathaniel Curzon, 1/1984: 273).

اُف‌هیل نیز جمعیت بیرجند را حدود پانزده هزار نفر برآورد کرده است (Hill, 2000: 43). به گفته آلفونس گابریل، شهر بیرجند بر پهنه‌ای گسترده و بر روی تپه‌ای بنا شده و حدود دوازده هزار نفر جمعیت داشته است. این شهر، با وجود قرار گرفتن در کنار شاهراه پررفت‌وآمدی که از کناره دریای خزر به زابلستان و سپس به هند می‌پیوست، دارای بازاری جدید بوده که نشان از تحرک و پویایی اقتصادی آن دارد (Gabriel, 1993: 250). مجموع منابع متأخر، همگی بر اهمیت بیرجند و رونق نسبی این شهر در این بازه زمانی دلالت دارند با مطالعه تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش. که لازم است توجه ویژه‌ای به آن به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اسناد کالبدی شهر مبذول شود. و نیز نقشه‌ای که سازمان نقشه‌برداری کشور بر پایه همین تصویر و با بهره‌گیری از روش‌های فتوگرامتری تهیه، تکمیل، ترسیم و منتشر کرده است، می‌توان ساختار فضایی شهر بیرجند، شبکه معابر، محله‌ها و آثار معماری شاخصی چون بازار، کاروانسراها و قلعه‌ها را شناسایی و با سایر مدارک تاریخی و میدانی تطبیق داد و به نتایج قابل اتکایی دست یافت. افزون بر این، باید توجه داشت که نقل‌قول‌های شفاهی نیز بخش مهمی از داده‌های پژوهش را تشکیل می‌دهند، به‌ویژه در شهرهایی که سابقه تجاری داشته و دارای بافت‌های تاریخی ارزشمند بوده و هستند.

بنای قیصریه بازار بیرجند که در مرکز بازار قرار داشته، به‌گفته راشد محصل، شباهت زیادی به تیمچه حاجب‌الدوله تهران داشته است. بررسی دقیق تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش، همراه با مصاحبه با کسبه و استناد به روایت‌های شفاهی، همگی نشان می‌دهد که این بنا از حیث ساختار و کارکرد، مشابه بازار قیصریه اصفهان بوده است؛ بنایی بزرگ و دوطبقه که طبقه فوقانی آن به امور دفتری و فعالیت‌های بازرگانی اختصاص داشته و طبقه همکف آن شامل حجره‌های اصناف مختلف، از جمله زرگران، بزازان و قالی‌فروشان بوده است. هر دو مجموعه بازار دارای چهارسوقی بوده‌اند که با گنبدهایی در مرکز تقاطع راسته‌ها پوشش یافته است.

در بخش جنوب‌شرقی قیصریه بیرجند، کاروانسرای قرار داشته که نمونه مشابه آن در بخش غربی بازار قیصریه

اصفهان نیز دیده می‌شود. کاربری این کاروانسراها عمدتاً ارائه خدمات به مسافرانی بوده است که از مناطق دوردست به این بازارها وارد می‌شدند. در حالی که راسته‌های قیصریه اصفهان به‌طور کامل سرپوشیده بوده‌اند، دو راسته اصلی قیصریه بیرجند فاقد پوشش کامل بوده‌اند. شایان ذکر است که در دوره صفوی، تحولات اقتصادی در سطح جهان و به‌تبع آن در ایران، موجب شد شاهان صفوی، به‌ویژه شاه عباس اول، نگاه ویژه و نوینی به بازار به‌عنوان عنصر اصلی ساختار شهری داشته باشند. با توجه به فشردگی نقشه شهر، استقرار کاروانسراها در پیرامون راسته اصلی بازار و میدان ملک بیرجند، شباهت بنای قیصریه به تیمچه حاجب‌الدوله تهران و قیصریه اصفهان، و نیز وجود بازار سرپوشیده با پوشش طاق و تویزه و چهارسوق، می‌توان شکل‌گیری و هسته اولیه مجموعه بازار بیرجند را متعلق به دوره صفوی دانست. گسترش این مجموعه نیز، هم‌زمان با رونق تجارت در شرق ایران، در دوره‌های بعدی تحقق یافته است.

بر این اساس، نگارندگان ضمن گردآوری و تدوین داده‌های کتابخانه‌ای، اقدام به انجام پژوهش‌های میدانی و مصاحبه با افراد صاحب‌منصب، کسبه و اهالی بازار کنونی بیرجند کردند. بخش عمده این اطلاعات به‌صورت شفاهی و نسل‌به‌نسل منتقل شده و در مجموع به دوره‌های صفوی، قاجار و پهلوی اشاره دارد. از جمله اسناد مهم مورد استفاده در این پژوهش، تصاویر هوایی سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۸ ش مربوط به دوره پهلوی است. نگارندگان با مطالعه، واکاوی و تحلیل دقیق این تصاویر و مقایسه آن‌ها با تصاویر سال‌های بعد، به بازشناسی و تحلیل الگوهای ساختاری-عملکردی بازار تاریخی بیرجند پرداخته‌اند.

شایان ذکر است که در نقشه سال ۱۳۳۵ ش، محدوده بازار قدیم با عنوان «بازار» و امتداد آن با عنوان «بازار نو» مشخص شده است. افزون بر این، بر اساس اطلاعات حاصل از منابع کتابخانه‌ای، راهنمایان محلی و آثار معماری محدودی که از بازار سرپوشیده و کاروانسرای «خرازی» باقی مانده، می‌توان محدوده و هسته اولیه بازار تاریخی بیرجند را با دقت نسبی بازسازی و تعیین کرد. یکی از ویژگی‌های بارز بازار بیرجند، شکل خطی منظم آن است؛ به‌گونه‌ای که مسیر حرکت و مقصد به‌وضوح مشخص بوده و ابهام یا سردرگمی برای

تازه‌واردان ایجاد نمی‌کند و افراد می‌توانند به‌صورت طبیعی و حتی ناخودآگاه مسیر خود را دنبال کنند.

هسته اولیه بازار بیرجند در بافت قدیم شهر و در حاشیه رودی موسوم به «رود شور» شکل گرفته و شامل دو راسته اصلی و مهم به‌صورت سرپوشیده بوده است. در محل تقاطع این دو راسته، چهارسوقی قرار داشته که در تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش به‌وضوح قابل مشاهده است. قدمت این راسته‌ها به دوره صفوی بازمی‌گردد و تمرکز اصلی فعالیت‌های بازار نیز در پیرامون همین هسته شکل گرفته است. بازار بیرجند در دوره‌های قاجار و پهلوی به‌تدریج به سمت شرق، غرب و شمال گسترش یافته و این توسعه در نقشه‌ها با عنوان «بازار نو» مشخص شده است.

بررسی نقشه‌ها، منابع مکتوب و مشاهدات میدانی نگارندگان نشان می‌دهد که دگرگونی در ساختار زیرسیستم کالبدی بازار تاریخی شهر بیرجند نیز از روند تحولات شهری قرن چهاردهم شمسی مستثنا نبوده است. در فاصله سال‌های ۱۳۱۳ تا ۱۳۵۰ ش، مداخلات گوناگون و اغلب بدون توجه کافی به اصول حاکم بر بازسازی و حفاظت بافت‌های تاریخی در شهر اعمال شد؛ مداخلاتی که با

احداث دو خیابان اصلی آغاز گردید و تأثیرات عمیقی بر ساختار بازار بر جای گذاشت.

بازار بیرجند در گذشته در دو سوی رودی موسوم به «رود شور» شکل گرفته بود. در سال‌های ۱۳۴۲ یا ۱۳۴۳ ش، وقوع سیلی گسترده در شهر، به تخریب بخش عمده‌ای از دکان‌ها انجامید و خسارات قابل توجهی به بازار وارد ساخت. در پی این رخداد، تصمیم به تغییر مسیر جریان رودخانه گرفته شد؛ بدین ترتیب، مسیر رود به بخش شمالی محدوده هدایت و بستر آن پر شد و در نهایت به خیابان تبدیل گردید (Rezaei, 2003: 87).

نخستین خیابان احداث شده در این چارچوب، خیابان «رضا پهلوی» بود که امروزه با نام «حکیم نزاری» شناخته می‌شود. در ادامه، طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۸ ش، خیابان شهید منتظری. معروف به خیابان برق (خاکی). به‌عنوان محور اتصال‌دهنده خیابان حکیم نزاری به خیابان جمهوری اسلامی احداث شد. این مداخلات کالبدی، متأسفانه به تخریب هسته اولیه بازار تاریخی بیرجند و بخش‌های قابل توجهی از راسته‌ها، به‌ویژه ستون فقرات بازار شامل راسته اصلی و چهارسوق مرکزی، انجامید؛ امری که در تصویر هوایی سال ۱۳۴۸ ش به‌روشنی قابل مشاهده است (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹: خیابان منتظری بعد از تعریض سال ۱۳۴۶ ش (آرشیو پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بیرجند)

بازگشایی این خیابان در سال ۱۳۴۶ ش به‌طور قطعی انجام شده است (آرشیو شهرداری، ۱۴۰۰). بدین ترتیب، مهم‌ترین آسیب‌های وارد شده به بازار تاریخی بیرجند در جریان خیابان‌کشی‌ها، از جمله تخریب، فروپاشی و آشفته‌گی کالبدی، به‌وضوح قابل مشاهده است.

بر اساس اسناد موجود، در جریان مأموریتی که مرحوم رخشانی، شهردار وقت بیرجند، به تهران داشته است، وی طی نامه‌ای خطاب به معاون اداری-مالی شهرداری، آقای سلیمانی، مجموعه‌ای از پیگیری‌ها را در خصوص تأمین اعتبار و تملک املاک واقع در مسیر بازگشایی خیابان برق (خاکی) فهرست می‌کند. این اسناد نشان می‌دهد که

تقلید از الگوهای شهری و فرهنگی غربی به‌عنوان نمادی از پیشرفت، موجب حذف تدریجی عناصر اصلی بازار بیرجند و جایگزینی آن‌ها با عناصر جدید و کاربری‌های متفاوت شد. مهم‌ترین نمود این دگرگونی، تخریب کاروانسراهای بزرگ «سادسی» واقع در راسته حاجی‌ملک و احداث پاساژها در محل آن‌هاست. افزون بر این، افزایش قیمت واحدهای تجاری سبب گرایش به ایجاد مغازه‌هایی با مساحت کمتر شد که این امر به شکسته شدن عناصر درشت‌مقیاس مانند سراها و کاروانسراها انجامید. از سوی دیگر، از بین رفتن برخی راسته‌ها به دلیل افزایش جمعیت، گسترش استفاده از وسایل نقلیه و تغییر کاربری آن‌ها به پارکینگ، از دیگر پیامدهای این تحولات به‌شمار می‌آید.

ج. واگذاشتگی (رکود و متروک شدن)

بررسی بازار شهر بیرجند نشان می‌دهد که عناصری همچون کاروانسراها و سراها، که در گذشته در ارتباط مستقیم با کاروان‌های تجاری نقش‌آفرینی می‌کردند، و نیز عناصری مانند قیصریه و کارگاه‌ها با کارکردهای تجاری و تولیدی، به تدریج ارزش و اهمیت خود را از دست داده‌اند. این عناصر امروزه یا متروکه شده‌اند یا کاربری آن‌ها تغییر یافته است. از جمله می‌توان به تبدیل حجره‌ها و برخی راسته‌ها (مانند راسته حاجی محمدمحسن) به انبار کالا، به دلیل عدم دسترسی مناسب به خیابان‌های اصلی، اشاره کرد. همچنین متروکه ماندن کاروانسراهای باقی‌مانده و عدم تمایل مالکان به همکاری در مرمت، بازسازی و بهره‌برداری مجدد از آن‌ها، از عوامل تشدیدکننده این وضعیت به‌شمار می‌رود.

در نتیجه این مداخلات، کالبد و زیرساخت‌هایی که ریشه در دوره صفوی داشتند، به‌طور کامل از میان رفتند و آنچه امروزه از کالبد بازار بیرجند باقی مانده، عمدتاً متعلق به دوره‌های قاجار و پهلوی است؛ آثاری که بیشتر به دوران رضاخان و محمدرضا پهلوی بازمی‌گردند و حاصل بی‌توجهی به ساختار تاریخی بازار و اجرای دو خیابان اصلی در درون و پیرامون آن هستند. بازار شهر بیرجند، همانند بسیاری از بازارهای ایرانی، پس از پشت سر گذاشتن دوره‌ای پُرونق و رو به گسترش، از اوایل دوره پهلوی دوم وارد مرحله‌ای از تحولات عمیق شد که در نهایت به رکود انجامید (جدول ۱).

مهم‌ترین تحولات بازار تاریخی بیرجند را می‌توان به‌صورت خلاصه در سه محور اصلی زیر تبیین کرد:

الف. جدایی (انقطاع کالبدی)

بازار اولیه بیرجند که به‌صورت خطی در دو سوی شرق و غرب شهر قدیم امتداد یافته بود، از دوره پهلوی دوم و در پی خیابان‌کشی‌های جدید، به دو بخش مجزا تقسیم شد و انسجام و پیوستگی کالبدی خود را از دست داد. در نتیجه این انقطاع، هسته اولیه بازار و عناصر اصلی آن، شامل قیصریه و بازار سرپوشیده متعلق به دوره صفوی، به‌طور کامل تخریب شد. بخش نخست بازار در سمت شرق خیابان شهید منتظری امتداد یافت و بخش دوم شامل راسته‌هایی در سمت غرب این خیابان و محدوده سهره اسدی شکل گرفت. در مجموع، بازار تاریخی بیرجند در این دوره، تحت تأثیر برنامه‌های عمرانی و خیابان‌کشی‌ها، به دو بخش مجزا با ساختار و عملکرد نسبتاً مستقل تبدیل شد.

ب. ویرانی و دگرگونی (تغییر کارکرد و مقیاس)

جدول ۱: تحولات ساختاری بازار بیرجند قدیم و جدید (نگارندگان، ۱۴۰۰)

ردیف	قدیم	جدید	تحولات ساختاری
۱	راسته	راسته	از بین رفتن تعدادی از راسته‌ها به دلیل افزایش جمعیت و استفاده از وسایل نقلیه و تغییر کاربری آن‌ها به پارکینگ .. جدایی در اثر برنامه‌های عمرانی و خیابان‌کشی‌های جدید و تقسیم شدن آن به دو قسمت مجزا، بلااستفاده شدن راسته‌ها (راسته حاجی محمدمحسن) به دلیل این که دکان‌های واقع در آن به مکانی به عنوان انبار کالا
۲	حجره یا دکان	حجره یا دکان	تقلید از فرهنگ غربی و ایجاد کاربری‌های جدید و تخریب و تجدید بنا با معماری جدید
۳	چهارسوق	-	از بین رفتن و تخریب به دلیل احداث خیابان‌های جدید
۴	خانبار	-	به دلیل عدم رضایت مالکین جهت همکاری در مرمت، بازسازی و بهره‌برداری از آن‌ها متروکه شده‌اند.

	۵	کاروانسراها	کاروانسراها	متروکه شدن و تخریب کاروانسراهای بزرگ قدیمی به دلیل عدم رضایت مالکین جهت همکاری در مرمت، بازسازی و بهره برداری از آنها
	۶	سراها	-	امروزه بیشتر متروکه یا تخریب شده اند.
	۷	تیمچه	-	فاقد تیمچه
ساختار بازار	۸	به صورت خطی و دارای گذرهای فرعی و اصلی	به صورت خطی و دارای گذرهای فرعی و اصلی	در گذشته فضاهای اصلی و فرعی بازار برای ایجاد کاروانسراها و سراها در نظر گرفته شده که امروزه این اماکن جز تعداد معدودی باقی نمانده است.

همچنین، با تکیه بر کتب تاریخی، مطالعه، تحلیل و استنتاج تصاویر هوایی موجود، نقل قول های شفاهی و نیز مقایسه و تطبیق با بازارهای دوره صفوی در ایران، می توان چنین نتیجه گرفت که شکل گیری و ساخت بازار قدیم بیرجند به صورت علنی از دوره صفوی آغاز شده، در دوره قاجار گسترش و تکامل یافته و در عصر پهلوی، در نتیجه خیابان کشی های جدید، دچار قطعه قطعه شدن گردیده است؛ به گونه ای که امروزه این بازار با کالبدی زخمی، اما همچنان پویا، در حال حیات و جنب و جوش است.

عوامل تأثیرگذار بر شکل گیری بازار بیرجند را می توان در قالب سه عامل اصلی دسته بندی کرد:

الف- عامل جغرافیایی

نقش گذرگاهی شهر بیرجند و قرارگیری آن در محل تقاطع راه های ارتباطی و بازرگانی قدیم در شرق ایران، همسایگی با کشورهای همچون افغانستان، هندوستان و پاکستان، و همچنین واقع شدن در مسیرهای مهم تجاری نظیر جاده ابریشم، مسیرهای منتهی به هند و قفقاز و راه هایی که به بنادر جنوب کشور ارتباط داشتند.

ب- عامل سیاسی

حضور نمایندگان دولت های روس و انگلیس در شهر بیرجند که به نوعی درصد نفوذ و تسلط بر بازار ایران بودند، همچنین گسترش تجارت با هند، ورود تجار هندی و اقامت آنان در بیرجند، که به دنبال آن حضور و مهاجرت تجار یزدی و اصفهانی نیز تقویت شد.

ج- عامل اجتماعی

شامل نیازهای مردم منطقه به کالاهای اساسی به دلیل عدم تولید محلی یا محدودیت دسترسی به مواد اولیه، و نیز وجود طبقه اشراف و خاندان های حکومتی از اواسط دوره صفوی که در رونق بازار نقش مؤثری ایفا کردند.

بازار بیرجند، همانند بسیاری از بازارهای ایرانی، دارای اجزا و عناصر متعددی است که برخی از آنها در گذر زمان از میان رفته و برخی دیگر همچنان پابرجا مانده اند. این عناصر به شرح زیر قابل طبقه بندی هستند:

۱. عناصر کالبدی-اقتصادی:

راسته، کاروانسرا و سرا، چهارسوق (چارسو)، قیصریه، خانبار، حجره و دکان، میدان، گذر و بانک.

۲. عناصر کالبدی-فرهنگی و مذهبی:

مسجد و مدرسه.

۳. عناصر کالبدی-خدماتی و عمومی:

آب انبار و حمام.

عناصر کالبدی-اقتصادی بازار بیرجند

عناصر کالبدی-اقتصادی از مهم ترین اجزای تشکیل دهنده بازارهای ایرانی به شمار می آیند؛ چراکه اقتصاد همواره از عوامل اصلی و تأثیرگذار در شکل گیری و تداوم بازار، از گذشته تا امروز، بوده است. عناصر کالبدی-اقتصادی بازار بیرجند شامل راسته ها، سراها، میادین، چهارسوها، کاروانسراها و قیصریه است.

۱- راسته ها

راسته ها مسیرهای اصلی بازارها هستند که به صورت موازی یا متقاطع سازمان می یافتند (Pirmia, 2006: 123). بازار بیرجند دارای راسته های متعددی بوده است که امروزه نیز

می‌شده است؛ اما متأسفانه در دوره‌های اخیر از مصالح جدید استفاده شده که این امر به تضعیف منظر سنتی و تاریخی بازار انجامیده است (تصویر ۲).

بازار بیرجند دارای راسته‌های متعددی بوده است که در دو سوی رودخانه (خیابان جمهوری اسلامی فعلی) قرار داشته و جریان رودخانه آن‌ها را به دو بخش تقسیم می‌کرده است. راسته‌های اصلی، قدیمی و معتبر در جنوب «رود» واقع بودند که به‌ترتیب از شرق به غرب شامل: راسته حاجی‌ملک، راسته کلاه‌مال‌ها، راسته لب‌رود، راسته پنبه‌فروشان، راسته دم‌درگلی، راسته حاجی محمدمحسن، راسته محسن‌زاده، راسته آراسته، راسته سرپوشیده، راسته ته‌بازار، راسته لب‌ریخته، راسته چهکنده‌ها، راسته آهنگران، راسته حاجی محمدجعفر، راسته قیصریه، راسته کفش‌دوزها و راسته سراج‌ها بوده‌اند. راسته‌های واقع در شمال «رود» نیز به‌ترتیب از شرق به غرب عبارت‌اند از: راسته رنگرزان، راسته مسگران، راسته دباغان، راسته پاشنه‌سازان، راسته کفش ساده‌دوزان، راسته مستوفی و راسته دم قبرستان.

برخی از آن‌ها همچنان با نام‌های تاریخی خود شناخته می‌شوند. این راسته‌ها معمولاً بر اساس نام بانی یا سازنده، تجار مهم و قدیمی، یا نوع مشاغلی که در آن‌ها فعالیت می‌کردند، نام‌گذاری می‌شدند.

در گذشته، تلاش بر آن بود که مشاغل مشابه در یک راسته مشخص استقرار یابند؛ امری که نه تنها موجب افزایش امنیت، نظم‌بخشی به فعالیت کسبه و ایجاد همگونی فضایی در بازار می‌شد، بلکه به مراجعه‌کنندگان نیز این امکان را می‌داد تا کالای مورد نظر خود را به‌سهولت از راسته مربوط تهیه کنند. با این حال، عواملی همچون گذر زمان، زوال یا تغییر ماهیت برخی مشاغل و تحولات کالبدی، سبب شده است که در برخی از راسته‌های بازار بیرجند این هماهنگی شغلی از میان برود و در یک راسته که در گذشته محل فعالیت مشاغل مشابه بوده، امروزه مشاغل متنوع و نامتجانس در کنار یکدیگر استقرار یابند.

در بازار بیرجند، ارتفاع و عرض راسته‌ها متفاوت بوده و نماسازی آن‌ها در گذشته با آجر و مصالح سنتی انجام

تصویر ۲: ورودی سمت شرق بازار بیرجند (نگارندگان، ۱۴۰۰)

بیرجند محسوب می‌شوند که اغلب به‌سبب احداث توسط تجار برجسته و قدیمی، یا به دلیل مجاورت با کاروانسراهای شاخص و بزرگ، نام‌گذاری شده‌اند.

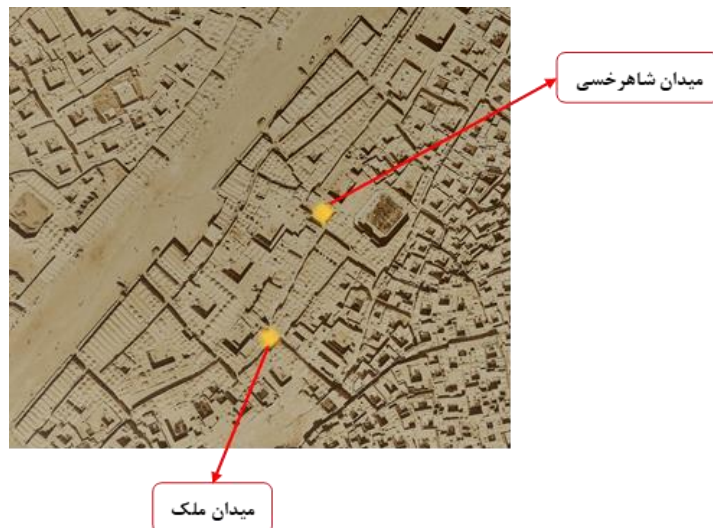
بر اساس منابع مکتوب و بررسی‌های میدانی، در بازار بیرجند دو میدان اصلی وجود داشته است: **میدان حاجی‌ملک** و **میدان شارخسی‌ها**. امروزه از میدان حاجی‌ملک اثری باقی

۲- میدان‌ها

در کنار یا در امتداد برخی از بازارهای مهم شهرهای بزرگ، یک میدان شهری یا ناحیه‌ای شکل می‌گرفت؛ زیرا بازار مهم‌ترین راه و معبر شهری به‌شمار می‌آمد و در بسیاری از موارد با یک میدان شهری پیوند داشت (Sultanzadeh, 2008: 70). میادین از دیگر عناصر کالبدی-اقتصادی بازار

حاجی محمدجعفر و از شمال به راسته حاجی محمدمحسن و کاروانسرای محسنزاده ارتباط داشته است. در حال حاضر، این میدان به فضایی باز و گسترده تبدیل شده که به عنوان بازار روز مورد استفاده قرار می‌گیرد (تصویر ۳).

نمانده و این میدان در جریان خیابان‌کشی‌های جدید به‌طور کامل از میان رفته است. میدان شارخسی‌ها در غرب کاروانسرای شارخسی‌ها قرار داشته و به همین سبب با این نام شناخته می‌شده است. این میدان از سمت جنوب به راسته سراج‌ها و ارسی‌دوزها، از غرب به راسته

تصویر ۳: موقعیت میادین در مجموعه بازار، تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش (آرشیو پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بیرجند)

عملکردی متفاوت در مجموعه بازار، به عنوان یک عامل هماهنگ‌کننده دید و منظر در امتداد راسته‌ها از لحاظ ابعاد و نورگیری نیز عمل می‌کرد (Iranian Market, 2010: 28-29).

بر اساس تصاویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش، در مرکز بازار سرپوشیده بیرجند یک چارسوق وجود داشته است. این چارسوق دارای گنبدی با نورگیرهایی در بالای آن بوده که به چهار سوی بازار ارتباط می‌یافت. مسیرهای دسترسی آن شامل: ادامه راسته آهنگران از غرب، ارتباط با راسته آراسته از شمال، اتصال به کاروانسرای «خرازی» از شرق و دید به کاروانسرای «حاج محمدجعفر» از جنوب بوده است. متأسفانه، چارسوق مذکور، مشابه بازار آراسته، در جریان خیابان‌کشی‌های جدید تخریب شده و اثری از آن باقی نمانده است (تصویر ۴ و ۵).

۳- چارسوق (چهارسو یا چهارسو)

در کشورهای اسلامی عرب‌زبان از واژه عربی «سوق» (بازار) و شکل مصغر آن «سویقه» (بازارچه) استفاده می‌شده است. در دوره عثمانیان، بازار سرپوشیده اصلی و بزرگ را «چارشنی» (Carsi) می‌نامیدند که برگرفته از اصطلاح فارسی «چهارسو» یا «چهارسوق» و «چهارسوگ»-Caha (say) در فارسی میانه بوده است. برخی پژوهشگران بر این باورند که این واژه ابتدا برای دکان‌هایی با چهار سمت باز به کار می‌رفته و سپس به معنای بازار سرپوشیده تعمیم یافته است. در وقف‌نامه سلطان محمد فاتح، به جای واژه ترکی Carsi، ترکیب عربی «الجوانب الأربعة» به کار رفته است (Mashkoor, 1979: 50). در کشورهای اسلامی عرب‌زبان، هنگامی که دو راسته اصلی بازار یکدیگر را قطع می‌کردند، چهارسو یا چارسوق شکل می‌گرفت (Pirnia, 2006: 123). چارسوق علاوه بر نقش اتصال فضاهای

چهارسوق

تصویر ۴: موقعیت چهارسوق در مجموعه بازار، تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش (آرشیو پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بیرجند)

تصویر ۵: عکس هوایی چهار سوق بازار تاریخی بیرجند بعد از تخریب

۴-۱-۴- خانبارها

خانبارها محل نگهداری و کار روی کالاها بوده‌اند. اجناسی که به وسیله چهارپایان حمل می‌شد، مجاز نبود وارد بازار شوند (حتی با استفاده از چرخ، زنبه یا گاری). بنابراین، این کالاها از مسیرهای موازی بازار به نام «پس‌کوچه» یا «پشت‌کوچه» به خانبارها منتقل و تخلیه می‌شدند (Pimia, 2006: 125). رونق اقتصادی و حجم بالای مبادلات، نیازمند آن بود که بسیاری از کالاهای تجاری برای مدتی طولانی در محل نگهداری شوند. به همین منظور، چندین کاروانسرا و انبار در بیرجند احداث شده بود که بیشتر آن‌ها در دو سوی رودخانه شهر قرار داشتند (Rashed, Mohasel, 2004: 31). همچنین، کاروانسراهای بیرجند به‌عنوان بارانداز کاروان‌های شتری تجاری و گاری‌های اسبی عمل می‌کردند (Naseh, 2017: 81). در بیرجند آن زمان، سه خانبار بزرگ تجاری وجود داشته است: بستر رود، ته بازار و کاروانسرای کرشم.

۴-۱-۴-۱- بستر رود

بستر رود بیرجند، که در آن روزگار خشک بود و محله خیرآباد را از سایر بخش‌های شهر جدا می‌کرد، همواره مملو از کاروان‌های شتر و کالاهای آن‌ها بود (Hill, 2000: 38). از آنجا که بستر رود بیشتر ایام سال خشک بود، این فضای باز و زمین گسترده به‌عنوان «بارانداز» مورد استفاده قرار می‌گرفت (تصویر ۸). در مواقعی که خطر سیل تهدید نمی‌کرد، کاروان‌های شتر در این مکان استراحت می‌کردند، بار خود را تخلیه و یا بارگیری می‌نمودند. بستر رود به‌عنوان بارانداز و میدان مناسبی برای حمل و نقل کالا عمل می‌کرد، به‌ویژه که شترداران برای استفاده از آن کرایه‌ای پرداخت نمی‌کردند. تمام هیزم، زغال و نمک‌هایی که جهت فروش بر پشت شتر به شهر آورده می‌شد، در این محل تخلیه و عرضه می‌گردید. (Rezaei, 2003: 114)

تصویر ۸: بارانداز بستر رود (آرشیو پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بیرجند)

۲-۴- بارانداز ته بازار

در غربی‌ترین نقطه پایانی بازار، در فاصله «ته بازار» تا «بند باروت‌کوبان»، فضایی محصور و دَردار نسبتاً بزرگ به بارانداز اختصاص داشت. این مکان به دلیل محافظت و امنیت، جای مناسبی برای تخلیه و بارگیری کالاهای تجاری بود و اغلب کالاها در این محل «پیاده» یا «بار» می‌شدند (Rezaei, 2003: 114). امروزه این بارانداز به‌طور کامل از بین رفته و به جای آن ساختمان‌های مسکونی ساخته شده است.

۳-۴- بارانداز کاروانسرای کُرسُم

کاروانسرای کُرسُم فضایی باز و وسیع داشته و عمدتاً کاروان‌های شتری بار خود را در آن پیاده می‌کردند. مالک کاروانسرا، «شفیع‌پور»، از شترداران معروف و بزرگ شهر بود و به دلیل موقعیت کاروانسرا در حاشیه شهر و فضای باز گسترده، این مکان جای مناسبی برای کارا شترداران محسوب می‌شد. آنچه امروزه از این کاروانسرا باقی مانده، محوطه‌ای نسبتاً بزرگ است که بقایای فضاهای معماری در سمت غرب آن همچنان پابرجاست. مجموعه فضاهای معماری کاروانسرا را دیواری بلند با یک ورودی مرتفع در برگرفته است. در گویش بیرجند، واژه «کُر» به معنای «کوتاه» است (Rezaei, 2003: 114).

۵- کاروانسراها

رونق اقتصادی و حجم بالای مبادلات تجاری ایجاب می‌کرد که بسیاری از کالاهای مورد معامله برای مدتی طولانی در محل نگهداری شوند. به همین منظور، چندین کاروانسرا و انبار در بیرجند احداث شده بود که بیشتر آن‌ها در دو سوی رود قرار داشتند، زیرا کاروان‌های شتر در رودخانه بار خود را تخلیه یا بارگیری می‌کردند. مهم‌ترین کاروانسراهای سمت خیرآباد شامل کاروانسرای مستوفی بود که توسط میرزا غوشیدخان ساخته شده بود (Rashed Mohasel, 2004: 31). از جمله دیگر کاروانسراهای بازار بیرجند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: کاروانسرای خرازی-امینی (تصویر ۶)، کاروانسرای محسن‌زاده (دو درب)، کاروانسرای مستوفی، کاروانسرای علوی، کاروانسرای محمدحسن مودی، کاروانسرای شرکت نفت، کاروانسرای شرکت شرق، کاروانسرای حاجی ملک (سرا گلشنی)، کاروانسرای سادسی، کاروانسرای شاه‌رخسی‌ها، کاروانسرای بلور، کاروانسرای آراسته، کاروانسرای حاجی محمدجعفر، کاروانسرای حاج محمدحسین بیک، کاروانسرای کمپانی (تیمچه امینی)، کاروانسرای سالار، کاروانسرای ارباب و کاروانسرای کریلایی محمدعلی کُرسُم (تصویر ۷). بسیاری از این بناها در جریان خیابان‌کشی‌های جدید تخریب و برخی به پاساژ تبدیل شده‌اند، و بناهایی که سالم مانده‌اند هنوز بلااستفاده باقی هستند.

تصویر ۶: نمای کلی از کاروانسرای خرازی - بعد از مرمت (آرشیو پایگاه بافت تاریخی شهر بیرجند)

تصویر ۷: موقعیت قرارگیری کاروانسراها در مجموعه بازار، تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش

۶- قیصریه

قیصریه یا قیصاریه، مأخوذ از واژه لاتین *Cariesa* (بازار شاهی) است و بخشی از بازار را که به فروش کالاهای گران بها و ظریف اختصاص داشت، «قیصریه» می نامیدند (Sultanzadeh, 2008: 92). این واژه به معنای «سرای دراز» است و محل فعالیت صنعتگران و پیشه‌وران ظریف‌کار مانند زرگران، گوهریان، سوزن‌دوزان و برآزان بوده است. در قیصریه‌ها، سراهای شهری، خان‌ها و کالبارها به چشم می‌خورد و راسته بازار به عنوان رشته‌ای آن‌ها را به هم پیوسته بود. قیصریه‌ها دارای در بودند و خلوتی آن‌ها اجازه می‌داد

که کارهای هنری و ظریف در فضای امن انجام گیرد (Pirnia, 2006: 125). مهم‌ترین بنا در مرکز شهر بیرجند، قیصریه بود که از نظر ساختاری بسیار شبیه به تیمچه‌های قدیم تهران، مانند تیمچه معروف حاج‌الدوله، ساخته شده بود و دارای دو طبقه بود. طبقه بالای آن به امور دفتری و بازرگانی اختصاص داشت و طبقه پایین شامل حجره‌های اصناف بود که مرکز فعالیت زرگران، برآزان و قالی‌فروشان محسوب می‌شد. این قیصریه بیشتر محل فعالیت تجار یزدی بود که از فعال‌ترین بازرگانان به شمار می‌رفتند و گستره فعالیت آن‌ها از بمبئی در هندوستان تا یزد ادامه

در بخش غربی بازار قیصریه اصفهان نیز موجود بود. این کاروانسراها خدمات مورد نیاز مسافرانی که از راه دور به این بازار می‌آمدند را ارائه می‌کردند. راسته‌های قیصریه اصفهان سرپوشیده بودند، اما دو راسته اصلی قیصریه بیرجند سرپوشیده نبوده است.

مطابق تصویر هوایی، بنای قیصریه سه ورودی داشته است؛ ورودی سمت غرب با سردری بزرگ که به نظر می‌رسد ورودی اصلی بوده، و دو ورودی دیگر در سمت شمال و جنوب مشاهده می‌شوند. متأسفانه راسته و بنای قیصریه در جریان خیابان‌کشی‌های سال ۱۳۴۶ ش به‌طور کامل تخریب شد و آثار تخریب آن در تصویر هوایی سال ۱۳۴۸ ش به وضوح دیده می‌شود (تصاویر ۹ و ۱۰).

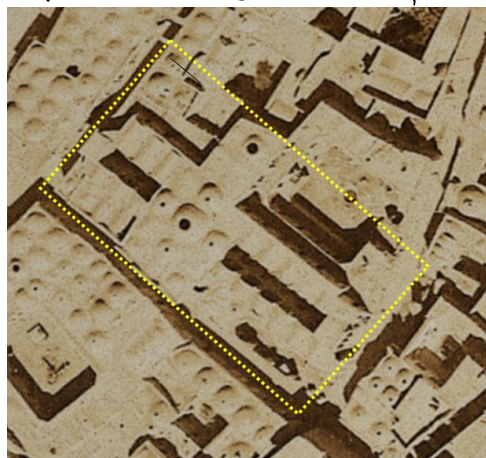
داشت (Rashed Mohasel, 2004: 32). در بازار کوچکی به همین نام، عمود بر بازار «ارسی‌دوزها» و بازار «حاجی محمد جعفر»، یک سرای تجاری بزرگ به نام «قیصریه» قرار داشت که متعلق به میرزا اسدالله سادسی بود (Rezaei, 2003: 112). بررسی تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش و مصاحبه با کسبه و نقل قول‌های شفاهی حاکی از آن است که نقشه و پلان این بنا مشابه بازار قیصریه اصفهان بوده است؛ بنایی بزرگ با دو طبقه که بالای آن به امور دفتری و بازرگانی اختصاص داشته و طبقه پایین آن حجره‌های اصناف، به مرکز کار زرگران، بزازان و قالی‌فروشان اختصاص داشت. هر دو بازار دارای چهارسوقی بوده‌اند که با گنبدهایی در مرکز آن پوشش یافته بود. کاروانسرای در بخش جنوب شرقی قیصریه بیرجند قرار داشت که مشابه آن

بازار سرپوشیده

قیصریه

تصویر ۹: موقعیت قرارگیری قیصریه بازار قدیم بیرجند، تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش (آرشیو پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بیرجند)

تصویر ۱۰: موقعیت قرارگیری قیصریه بازار قدیم بیرجند، تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ ش (آرشیو پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بیرجند)

۷- حجره‌ها و دکان‌ها

حجره یا مغازه داخل تیمچه، کوچک‌ترین واحد تجاری بازار است و محل انجام امور اداری و دفتری تجارت‌خانه‌ها و عرضه کالاهای بازرگانان و واردکنندگان داخلی محسوب می‌شود (Rajabi, 2007: 150). دکان نیز کوچک‌ترین واحد بازار است که علاوه بر فروش، محل انجام فعالیت‌های کارگاهی مانند سفیدگری، مسگری و سایر حرفه‌ها بوده است (Pourahmad, 1998: 99).

حجره‌ها و دکان‌ها از پرشمارترین عناصر کالبدی بازار بیرجند به شمار می‌روند و در قسمت‌های مختلف بازار مستقر

بوده‌اند. در بازار بیرجند، حجره‌ها اغلب به صورت همکف همراه با زیرزمین ساخته می‌شدند و برخی نیز دو طبقه بودند؛ در این موارد، طبقه فوقانی عمدتاً به‌عنوان دفتر کار یا فضای اداری تجارت‌خانه مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت. هنوز هم آثاری از این ساختارها در بازار مشاهده می‌شود. اکثر حجره‌ها تخریب شده و مغازه‌های جدید جای آن‌ها ساخته شده است، اما تعدادی بازسازی شده و تعداد معدودی نیز با همان معماری سنتی باقی مانده‌اند که نیازمند مرمت و بازسازی هستند (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱: دکان‌های بازار بیرجند (نگارندگان، ۱۴۰۰)

۸- گذرها

گذرها همان کوچه‌ها و راه‌های عبوری میان بازارچه‌ها بوده و مانند بازارچه‌ها شامل تعدادی مغازه برای رفع نیازهای مردم آن نواحی می‌شدند، اما حوزه فعالیت آن‌ها بسیار محدودتر از بازارچه‌ها بود (Rajabi, 2007: 113). در بازار بیرجند، همانند دیگر بازارهای ایرانی، گذرهایی وجود داشته‌اند که بر

اساس نقشه شهری سال ۱۳۲۵ ش و بررسی‌های میدانی شامل: کوچه ناصری، کوچه مشهدی، کوچه بازار ملک، کوچه قبرستان، کوچه محسن‌زاده، کوچه سادسی، کوچه قیصریه، کوچه لب‌بند، کوچه سعادت و کوچه گنجی بوده‌اند (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲: کوچه قیصریه (نگارندگان، ۱۴۰۰)

۹- بانک‌ها

موقعیت بازرگانی بیرجند سبب شد که اسکناس ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۲-۱۲۶۴ق) تنها در ۲۲ شهر ایران و از جمله بیرجند قابل مبادله باشد. در پی این امر، بانک شاهنشاهی نیز در بیرجند تأسیس شد (Behnia, 2009: 15). در اواخر سده سیزدهم خورشیدی و در دهه دوم سده بیستم میلادی، دو بانک خارجی در بیرجند فعال بودند:

۱. **بانک شاهنشاهی (شاهی):** متعلق به دولت انگلیس و تأسیس شده در سال ۱۹۱۳ میلادی توسط انگلیسی‌ای به نام «اف. هیل» و اداره شده توسط او به مدت سه سال و نه ماه (Hill, 2000: 8-10). این بانک نخستین بانک بیرجند بود و تا تأسیس بانک ملی ایران فعالیت داشت. محل اداره آن کاروانسرای سادسی بود که روبروی بازار «حاجی محمدمحسن» قرار داشت و پس از تعطیلی آن، شعبه بانک ملی ایران در همان محل دایر شد. امروزه کاروانسرای سادسی و بانک شاهی مستقر در آن از بین رفته و به جای آن پاساژ ساخته شده است.

۲. **بانک روس:** متعلق به دولت تزاری روسیه و تأسیس شده در رقابت با بانک شاهنشاهی انگلیس. این بانک تا اکتبر ۱۹۱۷ میلادی (انقلاب روسیه) فعالیت داشت و پس از آن تعطیل شد. محل آن در بازار و نزدیک بانک شاهی بوده است (Rezaei, 2003: 331).

عناصر کالبدی-فرهنگی و مذهبی بازار بیرجند

عناصر کالبدی-فرهنگی و مذهبی شامل مساجد، مدارس و تکایا جزء عناصر مهم و تأثیرگذار در بازارهای ایرانی بوده‌اند. بازار بیرجند نیز مانند دیگر بازارهای ایران دارای مسجد و مدرسه است. با این حال، با توجه به وسعت کوچک شهر و قرارگیری بازار در نزدیکی هسته اولیه و مرکز شهر که دارای مسجد جامع، مدرسه و تکیه بوده، تعداد عناصر مذهبی و فرهنگی در مجموعه بازار بیرجند بسیار محدود و انگشت‌شمار است.

۱- مساجد

مهم‌ترین فضای اجتماعی بازارهای ایران، مسجد است. مسجد یکی از اماکنی است که بازاریان در آن به فعالیت‌های اجتماعی می‌پردازند. بازاریان اغلب در نمازهای جماعت شرکت می‌کنند و همین حضور مسجد را به کانونی مذهبی-اجتماعی تبدیل می‌کند. در این اجتماعات، بازاریان به مباحثه می‌نشینند و امور مرتبط با تجارت و مسائل اجتماعی خود را بررسی می‌کنند. مسجد به طور کلی همبستگی مذهبی و روحی میان مردم بازار ایجاد می‌کند که به‌طور غیرمستقیم بر وضعیت اقتصادی تجار اثر می‌گذارد. در بازارها، به جز مسجد جامع، معمولاً چند مسجد کوچک و بزرگ نیز وجود دارد که به راسته اصلی و راسته‌های فرعی متصل هستند (taghvaei, 2014: 57-58).

۱-۱- مسجد مصلی

یکی از مساجد موجود در مجموعه بازار بیرجند، مسجد مصلی است (تصویر ۱۳). چند مسجد دیگر نیز با فاصله نه چندان دور در مرکز شهر قرار داشته‌اند. مسجد مصلی در شمال غربی بازار بیرجند واقع شده و در دوره قاجار توسط میرزا محمدعلی مستوفی، حاکم وقت قاین، که قنات خیرآباد را در این مکان احداث کرده بود، همراه با کاروانسرا، تکیه و حمام ساخته شده است (Mirza Khanlur).

191: Khan, 1973). شاخص‌ترین عنصر معماری این

مسجد، ایوان آن است که به‌صورت زیبا طراحی و ساخته شده است. ایوان مصلی دارای قوس کلید دوگلولی و دو طبقه است. پوشش آجری خفته‌راسته در نما به کار رفته و در دو طرف اسپرهای ایوان، دو طاق نما و دو حجره وجود دارد که یکی از طاق‌نماها به شبستان مرتبط است. در حال حاضر، فضای داخلی مسجد و شبستان آن به عنوان محل اقامه نماز روزانه توسط بازاریان و سایر افراد استفاده می‌شود.

تصویر ۱۳: مصلی بیرجند (نگارندگان، ۱۴۰۰)

۱-۲- مسجد الرسول

در سال ۱۳۴۵ ش (Ahmadian, 1996:77-79)، بنای کاروانسرای بلوری تخریب و زمین آن وقف ساخت مسجد شد. مسجد الرسول در راسته بازار «حاجی محمد محسن» واقع شده و قدمت آن به دوره پهلوی بازمی‌گردد و امروزه نیز

پابرجاست. بازاریان و کسبه برای اقامه نماز و اجرای مراسم مذهبی از آن استفاده می‌کنند. سازه بنا فلزی است و تنها سردر ورودی آن دارای تزیینات آجری و کتیبه کاشی‌کاری می‌باشد (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴: نمای داخل و ایوان ورودی مسجد الرسول بازار بیرجند (نگارندگان، ۱۴۰۰)

۲-مدارس

در کشورهای اسلامی، مدرسه از ابنیه مهم مذهبی محسوب می‌شود. مدارس صاحب‌نام معمولاً در جوار راسته‌های بازار یا مساجد اصلی شهر تأسیس می‌شدند و محل تدریس علوم دینی و الهی بودند. همچنین، بسیاری از طلاب در همین مدارس سکونت داشتند (Rajabi, 2007: 105).

۱-۲-مدرسه معصومیه

در مرکز بافت سنتی (جنوب شرقی بازار و خارج از محدوده بازار) مدرسه‌ای با نام «معصومیه» وجود دارد که محل تربیت

طلاب علوم دینی بوده و در سال ۱۱۶۱ ق توسط امیر معصوم خزینه ساخته شده است (Rashed Mohasel, 2004: 35). این مدرسه به سبک سایر مدارس دوره اسلامی شامل ایوان ورودی و حیاط مرکزی است که دور تا دور آن حجره‌هایی برای طلاب ساخته شده است. فاصله این مدرسه با مجموعه بازار کم است، اما مدرسه با این نوع کاربری در مجموعه بازار بیرجند وجود نداشته است.

تصویر ۱۵: نمای کلی از ضلع شرقی مدرسه معصومیه (نگارندگان، ۱۴۰۰)

۲-۲-مدرسه حکیم نزاری

بین سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۸ ش، بخش‌هایی از کاروانسرای شاه‌رخسی‌ها (جنوب شرقی بازار) تخریب و تغییر کاربری داده شد و به مدرسه تبدیل گردید. این بنا پس از تخریب کاروانسرا، به مدرسه علمیه تبدیل شد و سپس در طی بررسی

تصاویر هوایی بین سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۶ ش، ضلع شمالی و شمال شرقی آن تخریب و مجدداً در دو طبقه ساخته شد و به دبستان حکیم نزاری تبدیل شد. این بنا تنها مدرسه موجود در مجموعه بازار بیرجند به شمار می‌آید (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶: دبستان حکیم نزاری، مجموعه بازار (نگارندگان، ۱۴۰۰)

عناصر کالبدی-خدماتی بازار بیرجند

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، بیرجند شهری کوچک با وسعت کم بوده و بازار آن در نزدیکی هسته اولیه و مرکز شهر قرار داشته است. این هسته شامل مسجد جامع، مدرسه علمیه، تکیه، حسینیه، حمام و آب‌انبار بوده است. از این رو،

در اطراف و مجموعه بازار بیرجند، عناصر خدماتی محدود و انگشت‌شمار بوده‌اند. برخی از این عناصر در منابع تاریخی محلی ذکر شده‌اند، اما امروزه اثری از آنها باقی نمانده و به مرور زمان، به دلایل مختلفی مانند توسعه شهر و خیابان‌کشی‌های جدید، تخریب شده‌اند.

۱- آب‌انبار

طبق نوشته‌های جمال رضایی در کتاب «بیرجندنامه»، آب‌انبار خیرآباد در مجاورت بازار قرار داشته و احتمالاً برای مصارف بازاریان ساخته شده است. «در ضلع شرقی کناره رود و در کنار «بند خیرآباد» آب‌انبار کوچکی وجود داشت که آن را از آب بند پر می‌کردند، پس از ته‌نشین شدن گل و لای. این آب‌انبار به دلیل قرارگیری در ابتدای محله خیرآباد به این نام مشهور شد. هنگام پر کردن رود و تبدیل آن به خیابان، این آب‌انبار تخریب شد» (Rezaei, 2003: 331). همچنین محمدحسن گنجی در مقاله خود با عنوان «یادی از بیرجند و آب‌های شیرین و شور» به آب‌انبار خیرآباد اشاره می‌کند (Behnia, 2003). در سال ۱۳۰۶ ش، با لوله‌کشی شهر و دسترسی مردم به آب شرب، طبق نقل و قول‌های شفاهی، در میدان شاه‌رخسی‌های بازار انشعابی از آب جهت استفاده بازاریان کشیده شد که هنوز هم وجود دارد (Naseh, 2017: 109). در حال حاضر، هیچ آب‌انبار قدیمی در مجاورت بازار تاریخی بیرجند باقی نمانده است.

۲- حمام

در گذشته، حمام‌ها معمولاً در گذرگاه‌های اصلی و عمومی شهر، راسته‌های بازار، مجاورت مساجد یا مراکز محلات و میدان‌های محله‌ای ساخته می‌شدند. تنها حمامی که مشخصات مکانی آن در منابع تاریخی محلی به بازار نزدیک بوده، «حمام خیرآباد» است. در محله خیرآباد، در شمال شرقی رود و در کوچه‌ای به نام «کوچه حمام»، دو حمام کوچک دوقلو (یکی مردانه و دیگری زنانه) وجود داشت. این حمام‌ها از آبی که از ده خیرآباد در جوی روباز به شهر می‌آمد، استفاده می‌کردند. به دلیل املاح و نمک زیاد آب، مردم معتقد بودند که این حمام‌ها برای درمان بیماری‌های پوستی و دردهای استخوانی و عضلانی مفیدند. این دو حمام تخریب و جای آن‌ها دکان و مغازه ساخته شده است (Rezaei, 2003: 331). حمام دیگری که میرزا خانلرخان اعصاب‌الملک نیز به آن اشاره کرده، حمامی در مجموعه بازار مستوفی و مجاورت کاروانسرای مستوفی و مسجد مصلی بوده است (Mirza Khanlur Khan, 1973: 191). براساس مطالعات منابع تاریخی و مصاحبه با کسبه و بازاریان، در دوره پهلوی دوم و پس از لوله‌کشی آب شرب، دو

حمام «نمره» در مجاورت بازار ساخته شدند: یکی به نام حمام «استاد غلام» و دیگری به نام حمام «شاد». این حمام‌ها تا چند دهه پیش فعال بوده‌اند، اما در محدوده زمانی پژوهش نگارندگان تخریب شده و از بین رفته‌اند.

نتیجه‌گیری

نقش ارتباطی بیرجند در ابتدای شکل‌گیری کم‌رنگ‌تر بوده و با ورود اسلام به ایران و فتح نواحی و شورش‌های مختلف در منطقه بر اهمیت این مسیرها افزوده شده به‌طوری که در دوره اسماعیلی به‌عنوان یکی از راه‌های کلیدی سیستان به خراسان مورد توجه بوده است و بیرجند نیز در مسیر این شاهراه قرار داشته است. در دوره تیموری نیز بیرجند از حالت قصبه بیرون آمده و به‌عنوان یک شهر مدنظر است به‌طوری که موقعیت ژئوپولیتیکی شهر بیرجند و انتقال مرکزیت از قاین به بیرجند در طی دوره صفوی تا قاجار همواره نقش بسزایی در شکل‌گیری تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی این شهر داشته است. بیرجند که در دوره صفویه و زندیه یک شهر نسبتاً کوچک بوده در دوره قاجار پیشرفت فراوانی می‌کند و حتی در اواسط دوره قاجاریه اهمیت شهر بیرجند موجب می‌شود که کشورهای انگلیس و روسیه کنسولگری تاسیس کنند و تا اوایل دوره پهلوی نیز به فعالیتشان ادامه می‌دهند. حضور انگلیس و روس‌ها در بیرجند باعث رونق تجارت و توسعه شهر و همین‌طور بازار قدیم شهر بیرجند می‌شود. بازار که خود به تنهایی نمی‌توانست احتیاجات روز افزون مردم را برآورده کند به ناچار در کنار خود سراها، کاروانسراها و قیصریه داشته که هر یک دارای کاربری خاص خود بودند و در نتیجه بازار از مجموعه دکان‌ها و حجره‌هایی تشکیل شد که با کاروانسراها، سراها و باراندازها و... تشکیل بافت خاصی را داد که می‌توان در دسته‌بندی بازارهای خطی آن را قرار داد و کم و بیش دارای خصوصیات سایر بازارهای ایران بوده و از یک رشته‌گذرهای فرعی و اصلی تشکیل شده که در این رشته‌ها فعالیت‌های خرده‌فروشی و در پاره‌ای موارد عمده‌فروشی متمرکز شده است. تقاطع‌گذرها یا راسته‌های بازار در اکثر موارد دارای وسعت یکسانی می‌باشند. فضاهایی بین رشته‌های اصلی و فرعی بازار برای ایجاد کاروانسراها و سراها در نظر گرفته شده و در این فضاها اغلب فعالیت‌های عمده‌فروشی و

و عملکرد بازار بیرجند تأثیری اساسی داشتند. که علاوه بر گسیختگی کالبدی بازار تاریخی، باعث انتقال مغازه‌ها و عناصر تجاری به کنار خیابان‌ها، میدان‌ها و چهارراه‌ها گردید و در انتها از آن جا که در این مجموعه هنوز عناصر قدیمی و دارای ارزش تاریخی و فرهنگی وجود دارد، حفظ و حراست از آن امری مهم و حیاتی است که بایستی اقدامات لازم در جهت حفظ و مرمت راسته‌ها و عناصر باقی مانده جهت احیای بازار با حفظ اصالت و حالت تاریخی صورت پذیرد.

References:

- Aramjoo, A. (2011). Considerations about the economy and society of Qaynat province in the first half of the Qajar rule (1210-1264). *Khorasan Cultural and Social Studies Quarterly*, (15-16), 5-38. [in Persian]
- Abulfada (1971). *Calendar of countries* (A. M. Aiti, Trans.). Iran Culture Foundation. [in Persian]
- Ahmadian, M. A. (1996). *Geography of Birjand city*. Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Afshar, I. (2002). *Historical office of the collection of historical documents and sources* (Vol. 2). Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [in Persian]
- Bastani Parisi, M. E. (2009). *From garlic to onion (Birjand Travel Guide)* (4th ed.). Science Publications. [in Persian]
- Barzgaran, H. A. (1998). The role of Birjand city from the past until now. *Journal of Geography Education Development*, (44), 33-36. [in Persian]
- Behnia, M. R. (2003). *Birjand Nagin desert* (2nd ed.). Tehran University Press. [in Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1961). *Dictionary*. University of Tehran. [in Persian]
- Dixon, W. E. R. (2014). *Eastern Iran: A corner of the First World War* (M. Rafiei, Trans.). Hirmand Publications. [in Persian]
- Farjami, M. (2012, October 17-18). *The city of Birjand from the point of view of late travel writers* [Conference presentation]. The First National Conference of Islamic Art, Birjand University, Birjand, Iran. [in Persian]

انبار کالامتمرکز شده است. علاوه بر آن در جوار این بازار اماکن عمومی مانند حمام، مسجد، مدرسه به وجود آمد و از نظر ارتباطات بخش‌های مختلف زندگی و فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و سیاسی جوابگوی نیازمندی‌های مردم بوده است. آنچه امروز از بازار سنتی شهر بیرجند باقی مانده، کالبدی است آسیب دیده از دوره پهلوی دوم، جراحی حاصل از تقلید نادرست از فرهنگ شهرسازی غرب، بی‌توجه به ساختار شهرسازی ایرانی که در جریان دو خیابان‌کشی بر چارچوب منسجم بازار بیرجند وارد گشته است.

باتوجه به مباحثی که در این پژوهش انجام شد می‌توان نتیجه‌گیری کرد که قدمت بازار تاریخی بیرجند به دوره صفوی بر می‌گردد. مجموعه‌ای با عناصر تشکیل دهنده که پدیده‌ای مهم و تأثیرگذار در شهر تاریخی بیرجند به شمار می‌آید. شهر بیرجند از جمله شهرهای کهن ایران در شرق کشور است. که با عنایت به نقش ارتباطی و راهبردی و منحصر به فرد خود، همواره به‌عنوان یکی از شهرهای کشور از لحاظ ارتباطی، تجاری و حتی نظامی دارای اهمیت خاصی بوده است و همچنین به دلیل فراوانی برخی محصولات کشاورزی و صنایع دستی از رونق قابل توجهی برخوردار بوده است. بازار بیرجند یکی از بازارهای پُر رونق در دوره‌های مختلف تاریخی بوده است، حضور نمایندگان دولت روس و انگلیس در شهر بیرجند که به نوعی سعی بر آن داشتند که بازار ایران را به دست بگیرند و همچنین تجارت با هند و ورود تاجرین هندی و اقامت آن‌ها در بیرجند و همچنین وجود طبقه اشراف و خاندان حکومتی از اواسط دوره صفوی در بیرجند، عواملی هستند که در شکل‌گیری، ساختار و عملکرد بازار بیرجند تأثیرگذار بوده‌اند. تنوع راسته‌ها، کاروانسراها و سراها و میادین و سایر عناصر کالبدی در این مجموعه و فعالیت اصناف گوناگون نشانگر پویایی و زنده بودن این مجموعه در وسط شهر و منطقه می‌باشد. گذشت زمان بازار را دچار دگرگونی‌هایی کرده است. دگرگونی در شیوه‌های حمل و نقل، ورود اتومبیل به شهر و نیاز به فضاهای وسیع‌تر جهت آمد و شد (خیابان‌کشی) و به دنباله آن تغییر در شیوه تولید، استفاده از روش‌های نو در برنامه‌ریزی و طراحی شهری و شیوه‌های خدمات‌رسانی شهری هر یک به نحوی بر ساختار

- Mirza Khanlur Khan. (1973). *Travelogue of Itsam-ul-Mulk Khanlar Khan* (M. Mahmoudi, Ed.). Ferdowsi Publications. [in Persian]-Malcolm, Serjohn. (1827). The history of Persia. (Val 2). London.
- Nathaniel Curzon, G. N. (1984). *Iran and the issue of Iran* (G. A. V. Mazandarani, Trans., Vol. 1). Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Naseh, M. A. (Ed.). (2017). *Dolat Yad, the local history of Birjand at the beginning of the modern century, narrated by Mirza Zabihullah Naseh*. Publications of the Institute of Iranian History Studies. [in Persian]
- Papli Yazdi, M. H. (1998). Geopolitics (part two): the geopolitical importance of the east and northeast of Iran. *Journal of Geographical Research*, (44), 3-23. [in Persian]
- Pourahmad, A. (1998). *Geography and functions of Kerman market*. Kermanology Center. [in Persian]
- Pirnia, M. K. (2006). *Familiarity with Iranian Islamic architecture, urban and suburban buildings*. Soroush Publications. [in Persian]
- Rashed Mohasel, M. R. (2004). *A study in the history of modern education culture in Birjand*. Rizki. [in Persian]
- Rajabi, A. (2007). *Morphology of the market*. Aghaz Publishing. [in Persian]
- Rezaei, J. (2003). *Birjandnameh* (M. Rafiei, Ed.). Hirmand Publications. [in Persian]
- Rooh Bakhshan, A. M. (2013). *Birjand in Daneshnameh, essays about Birjand* (A. M. Tasari & M. Rafiei, Eds.). Hirmand Publications. [in Persian]
- Sultanzadeh, H. (2004). *Morphology of Iranian markets*. Cultural Research Office. [in Persian]
- Sultanzadeh, H. (2008). *Iranian markets* (4th ed.). Cultural Research Office. [in Persian]
- Shafaqi, C. (1996). The role of the market in the spatial structure of Islamic
- Furqani, Mohammad Farooq. (2003). History of the Ismailis of Qahestan. First Edition. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors. [in Persian]
- Forbes, F. (1844). Route from Turbat Haidari in Khorasan to the. *Royal Geographical Society of London*, *14*.
- Gabriel, A. (1970). *Geographical research about Iran* (F. A. Khaja Nouri, Trans.). Ibn Sina. [in Persian]
- Gabriel, A. (1993). *Crossing the Iranian desert* (F. N. Sami, Trans.). Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Ganji, M. H. (1975). 32 *geographical articles*. Sahab Institute of Geography and Cartography. [in Persian]
- Hamavi, Y. b. A. (1995). *Al-Baldan dictionary* (Vol. 1) (2nd ed.). Dar Sader.
- Hill, F. (2000). *Letters from Qahestan* (M. H. Ganji, Trans.). Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Iranian market. (2010). Academic Jihad Publication, Tehran branch. [in Persian]
- Khafi, S. A. (1992). *The historical geography of Khorasan in the history of Hafez Abro (part of Khorasan quarter of Herat)* (G. Varharam, Ed.). Information Publications. [in Persian]
- Lambton, A. K. S. (1997). *Qajar era Iran* (S. Nasihi, Trans.). Javadan Fard. [in Persian]
- Mostofi, H. (1958). *Nazha al-Qulob - the third article of the book* (M. D. Siyaghi, Ed.). Tahori. [in Persian]
- McGregor, C. M. (1988). *Description of a trip to Khorasan province and northwest Afghanistan* (M. Mehdizadeh, Trans., Vol. 1). Astan Quds Razavi Publishing House. [in Persian]
- Manshizadeh, M. B. (1993). *Secretary's travelogue*. Yazd Publishing Institute. [in Persian]
- Mashkoo, M. J. (1979). *Arabic comparative culture with Semitic and Iranian languages* (Vol. 1). Iran Culture Foundation. [in Persian]

cities. *Geographical-Cultural Research Quarterly*, *14*(1-2), 63–87. [in Persian]

-Shirvani, M. Z. A. (1937). *Bostan al-Sayah*, Shirvani (A. H. Rabbani, Ed.). Saadi Bookstore. [in Persian]

-Southey, T. (1848). *The rise progress and present state of colonial wols*. London.

-Taheri, A. (1970). *Historical geography of Khorasan from the point of view of Jahangandar*. Central Council of Iranian Imperial Festival. [in Persian]

-taghvaei. V. (2014). *Familiarity with historical monuments*. Art Study Group. [in Persian]

-Vafai Fard, M. (2006). *In search of urban identity of Birjand*. Nazar Publications. [in Persian]

- Wolff, J. (1837). *Research and missionary labours among the Jews, Mohammedans, and other sects*. Philadelphia.

-Yazdani Shwakand, G. (2000). *Birjand today*. Birjand University Press. [in Persian]

- Yate, C. E. (1987). *Khorasan and Sistan travel book* (G. A. Roshni Zafaronlou & M. Derari, Trans.). Yazdan Publications. [in Persian]

-Zangoui, H. (2010). *The poets of Qahestan* (2nd ed.). Neshar Roozer. [in Persian]